९३/९

93/9

ग्रन्थनामः	"मैत्रावरुणीयोपनिषद्दीपिका"
कर्तृनामः	?
विषयः	"अद्वैतवेदान्तम्"

902

Mytravaraniyo upanishad Deepika.

Adwytam.

म २

१ ॐ नमः श्रीविघ्नवल्लीविनाशनायगणपतये प्रणम्य रामं प्रणतामयप्रदं गुरूंस्तथा कृष्णमुखांस्त
दात्मनः मैत्रायणीनां [illegible]तमौलेरर्थतः प्रसाध्य विष्णोः परमे पदेऽर्पये ब्रह्मयज्ञो वा एष इत्याद्या
मैत्रायणीनामुपनिषत्[illegible]स्याः पूर्वकांडेन संबंधः कां[illegible]व तु षष्ठ्यास्मे पूर्वस्मिन्ग्रंथे नैकानि कर्माण्य
ग्निहोत्रादीनि विहितानि तानि वैद्यावत्फलार्थं तथाश्रुतानि यद्यपि तथापि न परमपुरुषार्थत
यापेक्षितानि यतः साध्यफलानि तानि साध्यं चानित्यं यत्कृतकं तदनित्यमिति निय
मात् श्रुतिश्चात्र भवति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवामुत्र जितो लोकः क्षीयत इति यदि
ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यांततः क्षीयत एवेति च तथा यो वा एतदक्षरं गार्ग्य
विदित्वास्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि सहस्राणि वर्षाण्यंतवदेवास्य तद्भवतीति च त
स्मात्स्वभावतो नित्यनिरतिशयपुरुषार्था[illegible]सोभिलषितसाधनोपायप्रदर्शनाय प्रवर्तमा

राम
१

...स्यशास्त्रस्यबुध्यैवनिष्कामकर्मानुष्ठानादतितरांशुद्धांतःकरणस्य...

मानोवेदेनादिभवपरंपरानुभूतानेकविषयवासनावासितांतःकरणवासनापरवशतयाप्रवर्त्तमानंवि
षयासक्तमानसंप्रतिसहसाविषयप्रवणतापरावर्त्तनेनपरमपुरुषार्थरूपाविद्यानिवृत्तिपरमानंदावि
र्भावसाधनप्रत्यगात्मतत्वब्रह्मप्रवणतामापाद्यपरंब्रह्मात्मतत्वंबोधयितुमशक्नुवत्वादौकर्मण्येव
पुरुषार्थसाधनतयोपदिशति पुनस्तत्रैवनिष्ठांसंपाद्यतन्निष्ठस्यनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानप्रभाव
तःशनैःशुध्यमानांतःकरणस्यनित्यानित्यवस्तुविवेकवतइहामुत्रार्थभोगरागशून्यस्यशमदमादिसा
धनवतोमोक्षमात्राकांक्षिणोधिकारसंपत्तिमालक्ष्यप्रत्यगात्मतत्वब्रह्माध्यारोपापवादन्यायेनावाग
म्यमप्यस्वयंवतेनैवावगमेनसहृनस्मिन्नेवात्मतत्वेब्रह्मणिविलीयमानोब्रह्मात्ममात्रइवयंसत्यज्ञानानंता
नंदैकरसमवतिष्ठतइतिसर्वोपरीभावेनकर्मज्ञानकांडयोर्हेतुहेतुमद्भावःसंबद्धःसिद्धः तदनेनव्या
ख्यायोत्तरकांडस्यविषयप्रयोजनाधिकारिणोदर्शिताः विषयस्यचात्मतत्वस्यवेदांतेतरमानासिद्धत
याव्याख्येयग्रंथप्रतिपाद्यतार्थात्सिद्धेतिसिद्धानुबंधचतुष्टयमिमंग्रंथंपदशोयथामतिव्याख्यास्यामः

२

सर्वत्र वचनादिकर्माम्नानं तत्राग्निहोत्रमातिरिक्तानां सर्वेषां यज्ञक्रतूनां साधारणं तावत्तानि सर्वाण्येव कर्माण्युप
लक्षणत्वेन गृहीतानि तथा च सर्वेषां कर्मणां परमात्मज्ञानजन्मोपकारकत्वेन परमपुरुषार्थहेतुत्वं दर्श
यितुं श्रुतिः प्रवर्त्तते ब्रह्मयज्ञो वा एष यत्सर्वेषां वचनमिति यदिदं सर्वेषां कर्मप्रकरणोक्तानां वचनादि स कर्मणां वमः
र्वकर्म एष ब्रह्मणः परमात्मनो यज्ञो यजनं सजनं प्रसिद्धं यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोतीति श्रुत्यंतरा
त् अत्र वचनग्रहणं यस्यां शाखायां प्रथमकांडे वचनस्याम्नानात् सर्वत्र विहितानि सर्वाणि कर्माणि पर
मेश्वरार्पणबुध्या फलाभिसंधिं परित्यज्यानुष्ठेयानीति तात्पर्यार्थः तथा च भगवानाह ब्रह्मण्याधाय क
र्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसेति यस्माद्ब्रह्मयजनार्थमेव सर्वकर्म
तस्माद्यजमानश्चित्तेनानग्नीनात्मानमभिध्यायेत् इति यजमानः कर्मण्यधिकृत एतां सर्वक्रियानंगीकृ २३
त्वा अग्निवचनानां तं सर्वकर्म यथाधिकारं निर्वर्त्य तत्प्रभावलब्धांतःकरणशुद्धिः सन्नात्मानं प्रत्यंचं ब्रह्म
मात्मलक्षणमभि अभितः सर्वात्मब्रह्मभावेन ध्यायेन्नित्यं निरंतरं चिंतयेदित्यर्थः अत्रोक्तप्रत्ययनिर्देशे

२

समाविष्टं शोकाप्लुतनमातुरं रणत्स्वजनमभिनंत्यं च भूतानां वा समभिमंत्यजेत् इति इत्यथ एवमुक्तेर्थे तत्कृश्रो करू
पंचवनभिति शौ॰ शाष्ट्रस्यशाद्दिधोहि विषया अनर्था अधिमन्येभिरणाधभिशिशिभूतानामन्यथाऽइवस्पृहणीया
इवास्थिताः अंगीकृताः न त्वेते स्पृहणीया इति योऽज्ञना कुत इत्यत आह भूतानामात्मा येषां सक्कोपेक्षा संकृस्त
परमपदं स्वंवैक्षवंधामनस्मरंतनानुसंदधीतेत्यर्थः एवंविधं भूतानात्मना स्वरूपं च क्षादिर्सब पर्यंतं समा
लोचनत्स्मिन्नभिमानस्याज्यः श्रेयोर्थिनेत्यभिप्रायः २ नदिदं वैराग्यायभूतात्मनः स्वरूपमुपवर्ण्येदानीम
स्यत्यागोपायं दृष्टमुपदिशति अयं वा स्वल्चस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनोपदेष्टविद्याधिगमः स्वधर्मस्यानुवर
णंस्त्वा अमेवानुक्रमणं स्वधर्मस्य वाए नद्भूतस्वशास्त्रिवा परापण्ड्गो ईश्वाणूक्व वत्यन्यथावाड्गिः तेषण्व
धर्माभिहितो योवेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमीभवत्यमेवानूस्यस्तपर्सावि सुत्पन इत्येतद्युक्तं ना
नपक्रस्यात्मज्ञानेधिगमः कर्मसिद्धिर्वैत्यवंद्याहू नपसाप्राप्यते सत्वं सत्वाभावप्राप्यते मनः मनसःप्राप्यते

मैं०दी०

३०

ज्ञा...माद्यान्न निवर्त्तत इतीति ॥ अस्य भूतात्मनो ऽयं वाव अयमेव खलु प्रतिविधिः प्रतिविधानं प्रतिक्रि
या भूतात्मब्रह्मणोपायः कोयं यद्योयं वेदविद्याधिगमो वेदद्वारा विद्याया आत्मतत्त्वविषयाया अधिगमः
सम्यक्प्राप्तिरित्यर्थः कथं विद्याधिगमो वेदादित्यपेक्षायां विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिश्रुत्यंतरविनियोगानुरो
धेन स्ववर्णाश्रमविहितेन धर्मानुष्ठानप्रभावकृतेन स्वांतशुद्धिद्विनेन ज्ञानाधिगम इत्यभिप्रायेणाह वेदबहि
रंगाणि कर्माणि विदध्यादिति स्वधर्मस्येत्यादिना स्वोधर्मः स्वधर्म आवश्यकं कर्म तस्यानुचरणमनुक्रमेणानुष्ठा
नं एतदेव स्पष्टयति स्वाश्रमेष्वेवेति यस्य वर्णस्य यावंत आश्रमा विहितास्तेष्वाश्रमेष्वेव विहितानां कर्म
णां तेन तेन वर्णेनानुक्रमेणमनुष्ठानमिति यदेतदेव प्रसिद्धं स्वधर्मस्य व्रतं निष्ठा अपराणि काम्यादीनि कर्मा
णि स्तंबशाखेव तृणशलाकेवाइटानीत्यर्थः एतदुक्तं भवति येन यच्छक्यते कर्त्तुं तन्न तस्य हि तत्साधनं किंतु
तस्य वर्णस्य यस्मिन्नाश्रमे यो धर्मो विहितः स एव तस्य हितसाधनं तेन सोनुष्ठेयः काम्यादि तु मुमुक्षुणा हेयमिति
॥ अनेनोक्तप्रकारस्वधर्मानुष्ठानेन उर्द्धभाक् संसारिमंडलादुपरिपदं संसारिब्रह्मलक्षणं दुःखं मुच्यते ऊर्ध्वमूलोत्र

३०

वाङ्शास्त्रवएश्वोत्थः सनातनः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्च
नेति श्रुत्यंतरात् तदूर्ध्वं ब्रह्मभक्तस्य मूर्द्धाभावं ब्रह्मज्ञानं वा भवतीत्यर्थः अन्यथा स्वधर्मातिक्रमेण काम्यक
र्मनिष्ठायां वा वाऽधो नरकादिस्थानमवाप्नोत्यनेकामित्यपुरुषार्थवामडेतेत्यर्थः संसारमंडलान्तर्गावर्त्तत
इत्यभिप्रायः उपसंहरति एष स्वधर्मो यो वेदे समभिहितो वर्णाश्रमनिर्देशेन काम्यादिस्वधर्म इत्यर्थः यद्यपि
काम्याद्यपि कर्म कामिनः स्वाभिलषितसाधनत्वात्स्वधर्मो भवति तथापि न तत्स्वरूपाविर्भावहेतुरिति न मुख्यं
तस्य स्वधर्मत्वं वर्णाश्रममात्राधिकारकत्वं धर्मस्य तत्तच्छुद्ध्यादिपरंपरया स्वस्वरूपाविर्भावहेतुरिति मुख्य इति
भावः नक्रमेवार्थव्यतिरेकमुखेन दर्शयति न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी भवति केवलतन्त्रदोऽश्रमलिंगाधारणमा
त्रादाश्रमी भवति तस्य स्वरूपतो पुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थाहेतुत्वाच्चेति भावः ननु किमित्येवमाश्रमधर्मो विधि
यतेः किं पतेन तपसैव ब्रह्मविद्योदयसंभवात् तपसा विद्यते महदिति वचनादिति चेत्सत्यं तदपाश्रमधर्मा

मे.

३१ विराध्यवसाधनं न तद्विरुद्धमपीत्याशयेनाहाश्रमेष्वेति आश्रमेष्वेवस्थ एवानाश्रमस्थ एव तपस्वी वा धार्मि
कोवेत्याधुअनेयत्नदैनंदयुक्तमिति योजना नतु तत्र तत्रात्मज्ञानसाधनेषु तपोविधानमनर्थकं स्वधर्मानुष्ठा
नादेवात्मज्ञानसिद्धेरित्याशंक्याह अनपक्षस्येति अनपक्षस्य वैधाकायग्रोषणरहितस्यात्मज्ञानेना
धिगमो नाधिगमनं आत्मज्ञानं प्राप्नोतीत्यर्थः नकेवलमेतावत्किंतु कर्मसिद्धिर्वा कर्मफललाभो वा तस्य न
स्येन स्यादित्यर्थः अस्मिन्नर्थे संमतिमिव श्लोकमुदाहरत्येवंस्याहेति तपसा स्वधर्माचरणेन तदविरोधि
वेष्टव्यादिनिष्कामतवनविश्रोषालक्षणचरणोलक्षणेन वसतत्वं सत्वगुणप्रधानं चित्तं प्राप्यते विशुद्धसत्वमत
तालभ्यत इत्यर्थः तस्मात्सत्वात्म नुः संप्राप्यते मनुजेनेनेति मनोविवेकविज्ञानं तस्मात्मनसो मनना
दात्माप्तौ नित्यं परं ब्रह्माहमिति श्चितं स्याप्यते आत्मनत्वसाक्षात्कार एवात्मप्राप्तिरित्यात्मस्वरूपत्वादत आ
त्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः कोयमात्मेत्याह यमात्वा प्राप्यसाक्षात्कृत्य न निवर्तते पुनः संसारमंडले भूता
त्मभावायनावर्तते मुञ्चनत इत्यर्थः इदानीं मुक्तिसाधनजातं निरामिततयमिवसंपाद्योपायोपेयभावेनात्मसा ३१

ब्ल१

क्षात्कारे समुच्चयेन विधत्ते अस्ति ब्रह्मेति विद्याविदब्रवीद् ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैतदाह यस्तपसापहतपा
प्मा ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तोऽजस्रं चिंतयति तस्माद्विद्यया तपसा चिंतया चोपलभ्यते
३ल ब्रह्मेति यो ब्रह्मविद्याविद्विषयां विद्यां श्रवणमननलक्षणां वेत्ति सोऽस्ति ब्रह्माखंडसच्चिदानंदात्मकं ब्रह्मा
स्तीत्यब्रवीत् प्रमाणयुक्तिऊन्यद्ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिसाधनमित्युक्तवानित्यर्थः ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैत
दाह यः तपसापहतपाप्मेति तथा ब्रह्मज्ञानं इदं तपः एवापि तपोऽपि साधनमित्यर्थः एतत्तपसो ज्ञानसाध
नत्वमाह उक्तवान् ब्रह्मविदिति यस्मादर्थे तपसा हितमितमेध्यासनेन अपहतपाप्मा निहतकल्मषः यः
सः ब्रह्मश्रवणादिना जानाति तस्मात्तप एकसाधनमित्यर्थः ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तोऽज
स्रं चिंतयति तथा ॐमित्येतत्तदोमित्यक्षरं ब्रह्मणः परमात्मनः महिमा एव वपुभा एव इत्याह उक्तवान् तस्माद्यो
मुमुक्षुः सुयुक्तः सम्यक्समाहितः सन् अजस्रं निरंतरं चिंतयति चिंतये स्मरणेन परमात्मानं चिंतयेदित्यर्थः
मतः अन्यत्रं अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति यस्तपसापूर्वोक्तम

स्तु २ स्य २ व ३

…ापहतपाप्मा विशुद्धसत्त्वः सत्वेन दिदृक्षतपो यथा ध्यानरूपं ब्रह्मद्वारमेव ब्रह्मप्राप्तिद्वारमाराद् उपकारकं भव-
तीत्याह इति मध्यग्रंथयोजना यः पुनः मुमुक्षुः सततमध्यात्मयोगनिरतं ॐमित्यक्षरं ध्यायेत स एतच्छिन्ननालं
वनमोंकाररूपं ब्रह्मणो महिमा ह्यस्य आविर्भूतं ब्रह्मैवैनदित्याह इति योजना सर्वमर्थजातं वाचकत्वाद्धंसं भिन्न
त्वात्तस्मिन्नवगम्यमानं तत्तेन दृष्टव्यं स्तुतिवाचकेनाहमेदायन्न यथाग्निकुनाम वाति पर्वाणि सन्तेनाने-
वमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोंकार एवेदं सर्वमिति श्रुतेरोंकारान्नातिरिच्यते सर्वोंकारोपि स्फुरणावगुंठित
त्वान्ततो न्योस्ति स्फुरणं च सर्वस्य नामरूपात्मकस्य ब्रह्मैवात्मैवास्य द्योतिरिति श्रुतेरात्मा च ब्रह्म अयमा-
त्मा ब्रह्मेति श्रुतेः तथा च प्रणवेन ब्रह्मानुसंधानं ब्रह्मणः साक्षात्कारहेतुरिति प्रणवार्थानुसंधाननिष्ठावर्त्त्वी-
दित्युक्तं भवति एवं त्रिधा विभक्तं साधनमिदानीं मुमुक्षोर्विधत्ते तस्मादिति अत्रत्यागमेवामेकक्षिप्तं पुरुष
योगपद्यासंभवादर्चिर्न्यूनं भावितिक्रमेणाग्निहोत्रयवागूपाकवदर्थक्रमोऽभ्युपगंतव्यः तथा च प्रथमं तपस्तपोविद्यापि तो ३
घोश्रवणादिलक्षणा ततः प्रणवैकनिष्ठतेति क्रमेण साधनत्रयवानुब्रह्मोपलभेतेत्यर्थः इदानीमुक्तसा-
धनत्रयानितरायवतः परमफलकथनं सर्वकं साधनत्रयाविधिः प्राप्यस्य ब्रह्मविदंतोति सब्रह्मणःपरएता

भवत्यधिदैवतं देवेभ्यश्चेत्यक्षय्यमपरिमितमनामयं सुखमश्नुते य एवं विद्वाननेन त्रिकेणाब्रह्मोपास्त इति स एवं ध्या
यन्ब्रह्मणो परस्य हिरण्यगर्भाख्यस्याध्यक्षः ब्रह्मणो वा परः परस्मात्परं ब्रह्म एतां गतिं भवति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ इदं
मुख्यफलकथनं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुत्यंतरं न त्विकं हिरण्यगर्भोक्तिपक्षमात्परमेयमेनेत्याशंक्याकुत
हिन हि सोप्ययमेवंस्याहाधिदैवतमिति देवेभ्यश्च देवेभ्योऽधिउपरि यद्दैवतं सर्वदेवाधिपतित्वेन तद्रूप्ययमेतावंता
भवतीति योजना ॥ अश्नुत इति वा वक्ष्यमाणेनान्वयः इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः देवाश्चायमेव भवतीत्येवंविध
मस्य माहात्म्यमित्यर्थः किं वाक्षय्यमविनाशि ॥ अपरिमितमिति विशेषणमविनाशित्वमाधनेयत्यापरिमितं देश
तः कालतः स्वरूपतो वापरिच्छिन्नं न हि विनाशि दृष्टं यथा घटादिरिदं तु न हि परीतत्वादक्षय्यमित्यर्थः सांसारिक
कमुखवदस्य माशि नायापारतंत्र्यदुःखसंभेदशंकापाकृत्तये विशेषणमनामयमिति एवंभूतं यत्सुखं तदश्नु
ते प्राप्नोति भुंक्त इति वा कुत इत्यपेक्षायामाह य एवं विद्वाननेन त्रिकेणाब्रह्मोपास्ते स इत्यर्थः पुनरपि फलांत
रमित्र ब्रह्मसाक्षात्कारेणांतरायकामुपाधिरस्तिमुपन्यस्यति ॥ अथ ये परिपूर्णोऽभिभूतो यं रचितश्चानेवंवमुक

नि

२३

रूपेणात्मन्येव समाधोऽप्युपैतीति अथास्यैमवस्थायामर्थं परिपूर्णपूर्णात्मा समन्येवात्मभूतेन स्वरूपेण समाधोऽप्यमायुक्त
मुपैतीतिसंबंधः सायुज्योपगमनप्रकारमाहावशिष्टे परदेवैर्भूतपरिणामे देहेंद्रियादिलक्षणेऽयं विद्वान् पूर्वप
रिभूतमात्मसात्कृतोरथितनश्वरथं प्रापितोरथितत्वं वप्रापित इति यावत् तेनैवैवैतेन भूतपरिणामेवाएवतिष्ठेदः
वानाष्टोप्यर्थे नैरपिमुक्तएवेत्यन्वयः ॥ नन्वाष्टः पुनर्देधरांकाव्यावृत्यर्थः आत्मन्येवेत्यादिव्याख्यातं एवमात्मा
नात्मनो महत्वमात्मतत्त्वं ब्रह्मज्ञानं च समाधानमुपश्रुत्य किं कृतवंतो वालखिल्यादयस्तपेक्षायांनहत्त्वमनुवदंती
श्रुतिः र्ल्लक्ष्यविद्याः शिष्येगुरौ कृतत्वमुपादशाति तेहोचुर्भगवन्नभिवादयसीत्यभिवादयसीति पुनर्वचनमादरार्थ
अभिवादी अभिवदनशीलः आभिमुख्येन आतृणाम तुभवपर्यंतं तत्त्ववदनस्वभावोसि कृपयैव सर्वोपदेष्टासि
नास्मद्गुणापेक्षयेत्यर्थः एवं गुरुमभिपूज्य किं कृतवंतः तदन्यपेक्षायां गुरूपदिष्टसर्वार्थावधारणोत्कांतप्रसादयं
साधि तः पुनः किं चिन्मनोगतं पृष्टवंत इति ह्योपदप्रतिपत्तिनिगमैनमनः समाधानार्थमित्याहानिति तमस्मारेन पदृतं भव
सीत्यथोत्तरं प्रश्नमनुब्रूहीतीति हे भगवन्मद्युक्तं भवता एतस्माभिमनमिस्वश्चित्येपथावदानुपूर्व्येण ब्रह्मतंप्रस्तु ३३

मि २ पाव २

अत्रास्माकं नास्ति संशय इत्यर्थः । अथ इदानीमुत्तरमितः परमस्माभिः करिष्यमाणं प्रश्नमनुब्रूहि कथयेत्यनुवृत्तिरिति शे
षेणान्वयः । कोऽयं प्रश्नः स पृष्टव्य इत्युक्त्वा आह— अग्निर्वायुरादित्यः कालो यः प्राणोऽन्नं ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यम
भिध्यायन्त्येकेऽन्यं श्रेयः कतमो यः सोऽस्माकं ब्रूहीति नानहोदावेतीति एके ध्यायिनोऽन्यत्राभिध्यायन्ति अन्यमन्यमि
ति वीप्सा द्रष्टव्या एके अग्न्यादीनामेकैकमभिध्यायन्तीत्यर्थः एकेऽन्यं परं ब्रह्म परमात्मानं तुरीयमानन्दमर्थं ध्यायन्तीत्यर्थः अत्र
कतमः पक्षः श्रेयः श्रेष्ठः श्रेयस्कर इति वा यः पक्षस्त्वयाभिमतः श्रेयस्तेन सह एवास्माकं श्रेयाननूतमस्माकं त्वं ब्रूहीति
पृष्टवन्त इति योजना यद्वा सत्त्वविज्ञानभूयः श्रेष्ठः पक्षस्तमस्माकं ब्रूहीति योजना नानहो वावेति श्रुतिवचनमुक्ता
र्थं ५ श्रेयोऽर्थिभिरग्न्यादयो वा प्रत्येकं पृथक् पृथक् ध्येयाः परिहृत्य ब्रह्म वा ध्येयमिति पृष्टः प्रजापतिः सर्वत्र ब्रह्मैव
पररूपेण स्वरूपेण वोपास्यं श्रेयोऽर्थिभिर्नाग्न्यादिस्वरूपमेवोपास्यं तदुपासनायाः अल्पफलत्वादित्यभिप्रेत्याग्न्या
दीनामपि ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमस्तीति प्रतिपादयन्नुपासनाव्यवस्थामुपदिशतीत्याह ब्रह्मणो वावैतान्यग्र्याण्यम
नवः परस्यामृतस्याशरीरस्य तस्यैव लोके प्रतिमोदतीह यो यस्यानुषक्त इत्येवं ह्याहेतीति एतान्यग्र्याण्यखिलस्य

स४ न३

ब्रह्मणो वादृष्टप्रणाएनाम्नाः श्रेष्ठाल्लेनुकोमूर्त्तयः ब्रह्मैवाग्न्यादिरूपेण विभाव्यते तत्तेषु ब्रह्मबुद्ध्योपासनं युक्तमि
ति भावः किंलक्षणस्य ब्रह्मणः इत्युच्यते परस्य सर्वकारणस्य सर्वाधिष्ठानभूतस्येति यावत् अत एवामृतस्यावि
नाशस्य अशरीरस्याविर्भावतिरोभावधर्मवर्जितस्य ब्रह्मण एतान्सर्वान्इति पूर्वेण संबंधः एवं चैषस्यैतान्नवंतं दे ब्र
ह्मोपास्यतामलंतद्दृष्ट्या न्योपानमेतत्तत्राह तस्यैवेति लोथोर्हिदेवादेन्यायस्य पूंसोनुग्राह्योनुरागविषयीकृतस्त
स्यैवेह लोके प्रतिमोदनीति प्रतिमोदते प्रतिमोदनं करोति सर्वदस्त्येवं लोकप्रसिद्धस्याहे त्यक्षरयोजना योय
प्रमाते स्यानुरागयोग्यो तमेव लोकः प्रीणयत्यनुसरतीति प्रसिद्धं लोके तथा च ब्रह्मणो गोचरत्वो निराकारत्वात्स्मि
त्साक्षान्मनो निरोधं कर्तुमशक्नुवतां प्रथममग्न्यादिदेवतास्वेव यथाहवि ब्रह्मदृष्ट्योपासनं श्रुतिषूपदिष्टम
इत्यभिप्रायः यद्वा तस्यैव ब्रह्मणो इह लोके प्रतिमामूर्तिरिति इदं तेनाग्न्यादिरूपेण तथा च येग्न्यादिषूपासका र्य
स्यानुषक्तः सतेदेवं ब्रह्मप्रतिमाहृष्म उपासीतेत्येवं स्याहेति योजना अग्न्यादीनां देवानां ब्रह्मसाम्यमनुक्रमुकं साध
यति ब्रह्मखल्विदं वावैसर्वमिति इदं सर्वं ब्रह्मवावब्रह्मैव खल्वित्यन्वयः तथा च श्रुत्यंतरं सर्वं खल्विदं ब्रह्म

तज्जलानिति शान्त उपासीतेति ॥ अस्यार्थः सर्वमिदमध्यात्ममधिभूतमधिदैवं वाशेषं जगद्ब्रह्मैव खलु नात्र संश
यः कार्यः कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह तज्जलानेतानि तस्माज्जायत इति तज्जं तस्मिंल्लीयत इति तल्लं तेनानि
तिचेष्टत इति तदनं अत्र मलोपश्छांदसः इति श्रीहेत्वर्थः तस्माद्ब्रह्मणो जातत्वात्तस्मिंल्लीयमानत्वात्तदा
श्रयजीवनत्वाच्चैतदेवेदं ब्रह्म यथा मृत्सुवर्णादिघुत्पन्नं स्थितिलयाघटकुंडलादयो मृत्सुवर्णाद्यात्मकास्त त ४
थैमेतस्मात्तथेति यद्येवं सर्वमेव ब्रह्मणः शरीरं तथापि यत्तस्मादुत्कृष्टत्वेनाभिमतं तदुपास्यं देवादिमनु
ष्याणामुत्कृष्टत्वेनाभिमता अन्नादयश्च जीवनहेतुत्वात्तथाभिमाने योग्या इत्यत्र तस्मे ब्रह्मणोश्रास्तनं वदन्ति
ब्रह्मदृष्ट्योपास्या इत्याह यावास्या अप्यात्मनं वक्त्रा अभिध्यायेदर्घ्यद्येन्निकृत्याद्यात्मनालिंः महेद्वापर्युपरि
त्त लोके कृवरत्यथ कृत्स्नं क्षयएकत्वमेति पुरुषस्य पुरुषस्येति यः कश्चिदात्मद्यः वासयोग्या अश्रेयाहीः ब्रह्म
णोश्रास्तनं वदन्ति योऽन्नात्र स्मिन्सृष्टे दैर्घ्यादि संधीच्छांदसो नात्र ब्रह्मदृष्ट्याभिध्यायेदर्घ्येन्तु बोपहाराद्दिनाऽऽपू
जयेत् प्रतिभाससुबाहुदर्घ्ये वानिकृत्याद्यात्मनुपास्यदेवतात्मा अभिमानेनात्मपरिच्छेदाभिमानस्याभावि

स्या: श्रेष्ठास्ता अभिध्यायेत् ॥ महाजस्य ब्रह्मणो यावद्या: कश्चिदात्मान २

इ२

= कं दैवतात्मा आत्मभावः प्रादने नाहं त्वा पृथगादिदेवतानां च निकृष्टानूपरि त्यजेत्तु व्रजादृशोध्यानादीनि निकृ
ष्टानां वस्तुमुद्देश्यार्थः तथा च श्रुत्यंतरं तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति देवो भूत्वा देवानप्येतीति च यत एवं
देवात्मभावं तथा ब्रह्मतत्तु भूतादेवताउपास्त आ नत्वाभिब्रह्मतत्तु रूपदेवताभिः सहैव तद्देकांशप्राप्येति याव
त् उपर्युपरि लोकेषु जनतपः सत्यलोकेषु चरति उपासनातारतम्याल्लोकफलविकल्पः तत्र तत्रोपास
नाफलानि तत्तद्देवतात्मना भुंक्त इत्यर्थः यद्यपि देवतात्ममात्रदृष्टिस्तदा भोगांते पुनरिहावर्तते अप्रतीका
लंबनान्नयतीति बादरायण इति न्यायात् अथ यदि ब्रह्मण एव ग्रहेग्रहोपासकस्तदा कृत्स्नक्षये कृत्स्नस्य सर्व
देवतात्मनः समस्तलोकस्य हिरण्यगर्भस्य क्षये अवसाने संभूतो ब्रह्मरूपः सत्पुरुषस्य हिरण्यस्य परब्रह्मण
एकत्वं वैति पुरुषं ब्रह्मसायुज्यमेति निगच्छति क्रममुक्तिमुपैतीत्यर्थः अभ्यासः प्रपाठकसमाप्त्यर्थः अ
त्रेयं यावस्थाकार्यकारणोपाधिद्वयविलापनेन तत्त्वैकरसतया ब्रह्मध्यायतस्तद्देहवसानेऽपि मुक्तिः प्रारब्ध
फलभोगोपभोगाय देहस्थितावपि स मुक्त एव यः पुनः कार्यकारणब्रह्मोपासकः स ब्रह्मण एवहं ग्रहो ब्रह्मलोक

स्य ४

मै॰टी॰
३६

न१

श्चमायुस्त्वं विश्वकर्ताऽरतिप्रभुः नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च अचिन्त्यायाप्रमेयायानादिनिधना
यचेति ब्रह्मा हिरण्यगर्भः प्रजापतिर्विराट् अयनेऽपजीभिनेत्तसर्वैरिति वा अस्मिन्सर्वस्यात्मन्युपसंहरतीत्यत्र
तैमन्त्रवदीवरतोऽप्यन्तः तथा चक्रात्पनरं अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति विश्वं चराचरं अथवास
र्वात्मकत्वेपि त्वमप्रयुतोऽप्रयुतनिजस्वभावः कूटस्थ एवेत्यर्थः स्वोऽर्थः स्वार्थः पुरुषार्थो धर्मादिचतुष्टयरूपः सा
माविकः प्राकृतिकः स्वस्वप्रकृत्यनुसार्यर्थस्तयोरुभयोरभिमतं लोकस्य त्वं विवक्षणीश्वरे बहुधासंस्थिति
नानामार्गेणास्वन्निष्ठतामवतीत्यर्थः अथवा स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे वै लोकस्य यासंस्थितिं प्रवृत्त्यादिनिष्ठासा
त्वयि तथापयतीत्यर्थः विश्वस्येदं इति विश्वैरस्तस्पसंबुद्धिः । न हि विश्वं मन्यदिति शंकायामाह विश्वात्मे
ति त्वमेव विश्वमित्यर्थः यतो विश्वकर्मकृत् क्रियते तत्कर्म विश्वाख्यं कर्म कार्यं करोतीति विश्वकर्मकृत्
विश्वोपादानत्वाद्विश्वात्मेत्यर्थः यद्वा विश्वेश्वरत्वे हेतुर्विश्वात्मेति विश्वस्यात्मा स्वरूपं तत्रापि हेतुर्विश्वक
र्मकृदिति अतः कारणात्त्वं कार्यविश्वं स्थाप्य तन्नियमयन्नवस्थितोऽतो विश्वेश्वर इत्यर्थः भोक्तारो जीवा

व१

३६

कोऽर्चिरादिमार्गेण गत्वा तत्रोपासनाफलभोगावसाने तत्रोत्पन्नसम्यक्त्वज्ञानां मुक्तिमुपैष्यतीतस्य क्रममुक्तिः
ये पुनः प्रतीकोपासका अन्नं ब्रह्म प्राणो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्येवं दृष्टयस्तेषां प्रतीकेन हि सङ्गति
न्यायेन ब्रह्मक्रमोरभावान्नैव यथोपासनं ब्रह्मलोकादर्वाक्तनेषु लोकेषु फलमनुभूय पुनरावर्तन्ते ब्रह्मलो
कं गता अपि केषिञ्चि दर्शनादिनिष्ठा इति ६ इति मैत्र्युपनिषद्दीपिकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥
तदेवं ससाधनां ब्रह्मविद्यामुपदिश्येदानीं मुक्तवक्ष्यमाणसर्वोपासनाङ्गभूतान्नमस्कारमन्त्रानाह अथ
यथेयं कौत्सायनीस्तुतिरिति कुत्सायनेन दृष्टा कौत्सायनी इयं वक्ष्यमाणा स्तुतिः स्तुतिरूपो मन्त्रगण
आरभ्यते अथशब्द आरम्भार्थः यथोपलब्धा तथारभ्यत इत्यर्थः त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्र
जापतिः त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमिन्द्रस्त्वं निशाकरः त्वमन्नस्त्वं यमस्त्वं पृथिवी त्वं विश्वं त्वमथाच्युतः स्वा
र्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा संस्थितिस्त्वयि विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् विश्वभुक् वि

अन्येभविष्यंतीतिशंकांवारयति विश्वभुगिति योविश्वस्याभोक्ताप्रसिद्धः सोपित्वमेवेत्यर्थः किंच त्वमेववि
श्वमायुः सर्वस्यसर्वमायुर्जीवनंप्राणरूपेणवासर्ववायुः तथाचश्रुत्यंतरं यावद्ध्यस्मिंछरीरेप्राणोवसतिताव
दायुरिति किंबहुनात्वमेवविश्वक्रीडारत्योःप्रभुर्बाह्योपकरणाप्रीतिः क्रीडातन्निरपेक्षाआंतरप्रीतीरतिः
तयोस्त्वमेवस्वतंत्रः समर्थइत्यर्थः शांतात्मने कूटस्थस्वरूपायगुणत्रमायवावामगोचराय अविद्यायांतदंद्वि
याविषयाय अप्रमेयायबाह्येंद्रियाविषयाय अनादिनिधनायनित्यसद्रूपायेत्यर्थः चकारात्स्वयंप्रकाशाय
चेत्यर्थः इतिश्लोकेमंत्रसमासार्थः १ मंत्राणामारंभेत्वंब्रह्मात्वंचविष्णुरित्यादिनाब्रह्मादिदेवतात्वंयत्प्रत्यु
त क्तंब्रह्मणउक्तंतत्रब्रह्मादीनांतत्त्वांतरत्वात्कथमित्यस्यैक्यमितिशंकानिरासायोत्तरश्लोकः प्रवृत्तेर्नि
तत्रैकएवयथोक्तश्चिदात्मास्वमायागुणेनदेवत्रयभेदैश्चानेकोनेकविग्रहोनेकविधक्रियाप्रवर्तकोनंत
त्वमेकः कोप्यस्तीतिदर्शयंती श्रुतिर्ब्रह्मादित्रिमूर्तिभावेनाप्यात्मनउपासनंविधातुंप्रथमंमूर्तित्रयमु
पदेशनिमित्तमाह तमोवाइदमग्रआसीदेकंतत्परेणेरितंविषमत्वंप्रयात्येतद्रूपंवैरजस्तद्रजःखल्वीरितं

विषमत्वप्रयात्येन द्वैमत्वस्य रूपं न स्तत्वमेवेरितं रसः संप्राप्तवैव त्सोंशोर्थंयश्चेनामात्रः प्रतिपुरुषः क्षेत्रज्ञः सं
कल्पाख्यवमायाभिमानलिंगः प्रजापतिर्विश्वेत्यस्य प्रागुक्ताएतानस्मिन्वदति इदंब्रह्मविष्णुरुद्रादिकमग्रे
स्पष्टुपक्रमात्प्राकृतमोवैनमएवतमोगुणप्रधानमायामात्रमेवासीदेकमेकीभूतमनभिव्यक्तनामरूप
६४ मखंडंतमोमात्रमासीदित्यर्थः एतेनासत्कारणवादोऽसत्कार्यवादश्चसुदस्तः इदंतमआसीदित्तिमामाना
धिकरणपोक्तेरग्रेआसीआसीदितितत्त्वोक्तेश्चनत्किंसांख्याभिमतंप्रधानंनेत्याह नतस्येस्यादितितत्रम
परेकार्यकारणत्वातीतेनत्कल्पनाधिष्ठानेश्चिदात्मनियाद्भवतीतिपावत् अवेतनस्यतस्यस्वातंत्र्यानुप
पत्तेरित्यर्थः एवंजगतः प्रागेनः प्रागवस्थांवेतनपराधीनामुक्त्वा तत्स्वरूपंतेरपितदधीनतामाह तस्यैणेति
तत्कारणंप्रविलीनकार्यावस्थंतमः परेणाधिष्ठात्मनाधिष्ठानभूतेनेरितंप्रेरितंतच्चेतन्याभासबोधोपधित
नं स्त्रीव वीजमिवसलिलादिभ्यामित्यर्थः विषमस्थाप्रसूतिरूपमुच्छूनमिववीजंसाम्यानस्थात्यागेनतद्विलक्षणांप्र
यातिकार्योन्मुखंइत्यर्थः पद्यपिमायायामाक्रूमाविद्यास्वित्राद्युक्तायस्यकारणस्यनित्येववेतन्यायाद्धेत्यपेव ३०

भवतीः

नत्वात्मत्वात्तथापिसुषुप्तस्यस्वप्नादिवत्सुखदुःखवद्बुद्धिस्थैर्वैकारादात्विक्तीविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारिणीविदाभासव्या
प्तिर्भवतीतितस्तद्व्यादिमात्मसंज्ञांकावकाशादिनिगधितम्भं यदिदंपरेशितस्यतमसोविषमत्वगमनमेतद्रूपंवैप्रसिद्धंरजोर
जोगुणाख्यंकारणमित्यर्थः ततस्तुरजः सर्वदापरेणतंमद्भवमत्वंप्रयाति यदिदंविषमत्वगमनमेतद्वैसत्वस्यसत्व
गुणप्रधानेकारणस्यरूपंप्रकारभेदइत्यर्थः एवंगुणवैषम्यमनिमित्तंकारणमाह तत्सत्वमेवेति तत्सरेणात्मनात्मसर्वमेव
दीरितंसत्वमेवतेनतमोरजसीतपोर्वष्पमाणार्थाः अतककत्वसामथ्यात्तेरसः सारंछिद्रातंरपकाशारमोवेमः रसंहेवालयेन
ष्ठानंदामवतीतिऋतंनातत्समंप्राप्तवत्तस्यकर्तृकयेनास्वबतत्सत्वमेवविदात्मनोविशेषाकाराभिव्यक्तिःयोग्याकार
तयाप्रसन्नंसच्छिदात्माकारतयैवविप्रहतमित्यर्थः प्रथमेवहितत्रतत्राशद्बुद्धिरितिवमहानितिवाहमवभास्यतइतिबुद्ध
त्तिवाख्यायतेनाम्यइत्याह सोंशइतिसोयमंशोंशइवांशाश्चिदात्मनाविभ्रोयोवस्यादाकाशसोबदाकृत्स्नाघ्राणादवस्थानतनि
रवंयववस्मणपार्थतोंशोंस्तिकोंशोयश्चैतामात्रः चेता चेतनामाक्षिवैम्तयामीयते प्रवभास्यतइतिचेतनामात्रसप्रकाशोमा
क्षिमात्रेणानुभाव्यइत्यर्थः यतः प्रतिपुरुषः प्रतिबिंबोनानोरूपात्रेच्छिवस्वरूपादिर्नानाविधाधारप्राकारबुद्धिहत्तिषुविभाव्यमान
त्वात्प्रतिपुरुषइत्यर्थः लौकिकप्रतिबिंबवदस्यैतन्न्यवारयतिक्षेत्रइतिक्षेत्रंशरीरंधर्माधर्मबीजप्ररोहभूमित्वात्तदपा
तत्वमपत्तकैमहत्त्वमितिजानातीतिक्षेत्रज्ञोजीवइत्यर्थः तदुक्तंभगवताइदंशरीरंकौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्योवेत्तितंप्रा

ऽस्यत्वज्ञ इति तद्धिरश्मिन नष्टश्च वृंसा भवति संकल्प इति संकल्प इदं मया कर्तव्यमिति यमाकारो मनसो विकारः अध्यवसायः क
र्तव्यविषयस्वरूपसाधनफलानां यथावदवधारणरूपा बुद्धिवृत्तिः अभिमानोऽहमस्मि ममार्थ इत्याद्यहंकारः एतेषामन्वेन
निमृतशरीरे दर्शनाज्जीवच्छरीरे दर्शनादेतानि शरीरलिंग्यानि शरीराणि सिद्धमज्ञावं समापकानि यमसंकल्पाध्यवसायाभि
मानलिंगः एतैर्लिंगैर्देहादिविलक्षणोऽस्ति तत्संभाव्यमान इत्यर्थः प्रजापतिः समष्टिराजपिंडाभिमानी देवः विश्वो व्यष्टिपिंडा
भिमानिनी देवताऽऽत्मसंभाव्याः प्राणगुह्यात्मेव क्षेत्रज्ञस्तत्त्वपरिणामवृत्तिविशेषतस्य विद्रात्मनस्तन वाक्यदात्मेव तन्त्रमूर्तिर्मे
देशुतत्त्वदात्मनोविभाव्यमानो वृत्तिष्ठते नास्मात्त्वत्तांतरं किंचिदित्यर्थः तथाव श्रुत्यंतरं नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति
श्रोता नान्योतोऽस्ति मंता नान्योतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मांतर्याम्यमृतः इति एतद्रूपं भवति किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मवादिनो ब्रुव
णः सहकारिभूतजगत्कारणविमर्शेति ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति त्रिगुणात्मिका
मायाख्या शक्तिरेव धृता श्वेताश्वतरेणामंत्रोपनिषदि स्मावलक्षणः सर्वकारणात्मनि वोश्चाक्तेना द्विष्ठो यमाना गुणत्रय वि
भागेन यदा विकृता भवति तदा तदधिष्ठानापन्नस्तत्त्वमूर्तिप्रवृत्तेन तदनुकूलो विकृतो भवति तत्र व्यष्टिविकारव्यपदेशं
सोऽपि व्यपदिश्यते तत्रापि त्रिगुणात्मकेन कारणेनैश्वर्यं तथा स्पादिश्याद्वैव्यपदिश्यमानः सत्वादीनामेकैकप्राधान्येन ब्रह्मादिसंज्ञा भ
वति तदा तत्राविर्भूतगुणविशेषवत्त्वपास्योव्यपदिश्यते गुणकार्यस्थूलसूक्ष्मशरीरेष्वभिविशेषतानदभिमानेनवाभव
कि यमाणो जीवः क्षेत्रज्ञः संसारी देवो मनुष्यस्तिर्यक् स्थावर इति व्यपदेशभाग्भवति एतमेवाभिप्रायं दर्शयति अभिमानरहस्तु वा

अत्र सर्वत्र सर्वगुणपरिणामरूपविराडात्मनो विशेषाभिव्यक्तिर्नास्ति सत्त्वरजस्तमः संपर्कविशेषाविशेषाभ्यां विराडभिव्यक्तिविशेषाणां तारतम्या ज्ञानक्रियाशक्त्ये
र्यन्तारतम्येन सर्वज्ञमूढाः मूढत्वादितारतम्यावभासः इति ४१

श्रीरु रज:५

नत्राद्यस्तत्वात्तथापि सुषुप्तस्य स्वप्नादिष्वनु द्भववदबुद्धिस्थैर्यवैकारिकी विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारिणी विद्य
मानस्याभिव्यक्तिर्भवतीति न स्वप्नादिमानत्वशंकावकाश इति गमयितव्यं यद्दिदं परैरितस्यतमसो विषमत्वगमन
मेतद्रूपं वैषम्यसिद्धं रजोगुणाख्यं कारणमित्यर्थः तत्र खलु पूर्ववत्परैरेरितं सद्विषमत्वं प्रयातीति यद्दिदं वि
षमत्वगमनमेतद्वैषम्यं लक्षणं तत्वगुणप्रधानकारणस्य रूपं प्रकारभेद इत्यर्थः एवं गुणवैषम्यं सन्निमित्तं का
५ अत्र मा नेत्रबुद्धि: रणं तेषां महाकारोऽमृतं तत्रोपविकारः अध्यवसायः कर्तव्यविषयस्वरूपसाधनफलानां यथावदवधारणम्
पा बुद्धिवृत्तिः अभिमानोऽहमस्मिसमर्थ इत्याद्यहंकारः एतेषामवैतन्मनस्कशरीरे दृश्यमानजीवशरीरेऽव
र्जनादेतानि शरीरलिंगानि शरीरातिरिक्तसत्त्वस्य ज्ञापकानि लिंगस्य संकल्पाध्यवसायाभिमानलिंगः
एतेलिंगेर्देहादिविलक्षणो लीनं संभाव्यमान इत्यर्थः प्रजापतिः समष्टिराजपिंडाभिमानी देवः विश्वो
व्यष्टिपिंडाभिमानिनी देवतादं त्वेवमाद्याः आगुक्ताः असीवक्षेत्रज्ञस्य महत्त्वपरिणामप्रतिबिंबितस्य वि
दात्मनस्तनवस्थिता... वतत्तन्मूर्तिमद्देषु तत्तदात्मना विभाव्यमानावतिष्ठते नात्मान्तत्त्वातं तत्स्मूर्तं किंचि

[illegible]

मि५ म्म५ ६४

दित्यर्थः तथाचश्रुत्यंतरं नान्योतोस्तिद्रष्टा नान्योतोस्तिश्रोता नान्योतोस्तिमंता नान्योतोस्तिविज्ञातैषत
आत्मांतर्याम्यमृत इति एतदुक्तं भवति किंकारणंब्रह्मेति ब्रह्मवादिनांब्रह्मणः सहकारिभूतंजगत्कारणंवि
मत्रेति ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामिति त्रिगुणात्मिकामायाख्यांत्रा
क्तिरवधतास्तेतास्चेतराणामंत्रोपनिषदिसा वब्रह्मणः सर्वकारणत्वनिर्वाहित्रिशक्तिर्ज्ञेनाधिष्ठीयमानं
गुणत्रयविभागेनयदाविकृताभवति तदातदधिष्ठातापितत्तत्तापूर्णत्वेन तदनुकूलतोविकृतइवभव
ति तत्रचयथाविकारव्यपदेशंसोपिव्यपदिश्यते तत्रापित्रिगुणात्मकेनकारणेनैश्वर्यंतत्संपादितत्वाद्देवी
पदिश्यमानः सत्वादीनामेकैकप्राधान्येन ब्रह्मादिसंज्ञाभाग्भवति तदातत्राविर्भूतगुणविशेषवत्तयास
उपास्योव्यपदिश्यते गुणकार्यस्थूलसूक्ष्मशरीरोपाध्यविशेषेण तदभिमानेन कार्यवश्यक्षिप्यमाणोजीवःक्षेत्रज्ञः
संसारीदेवोमनुष्यस्तिर्यक्स्थावरइतिव्यपदेशभाग्भवति अत्रसर्वत्रसर्वगुणपरिणामएवविश्वात्मनोविशेषाभिम
क्तिर्नान्यत्र सत्वस्यपरंउत्कृष्टसंपर्कंविशेषाविशेषाभ्यांविदात्मास्वधर्माविर्भावितारतम्याज्ञानक्रियाशक्त्यैश्वर्यतारत
म्येनसर्वज्ञत्वमूढत्वादितारतम्यावभासः इति एतमेवाभिप्रायंविज्ञाइयति अथयोहवैखलुवावास्यतामसोंशोसौसब्र

तामसोंशोसौ ब्रह्मचारिणो योयं रुद्रोथ योह खलु वावास्य राजसोंशोसौ स ब्रह्मचारिणो योयं ब्रह्माथ योह खलु वावास्य सात्विकोंशोसौ स २
ब्रह्मचारिणो योयं विष्णुः १

सवा एष एकस्त्रिधा भूत्वाष्टधैकादशधा द्वादशधा ऽपरिमितधा वोद्भूत उद्भूतत्वाद्भूतं भूतेषु चरति प्रविष्टः स
भूतानामधिपतिर्बभूवेत्यसावात्मान्तर्बहिश्चात्मेति ॥ अथ एवं प्रकारे व्यवस्थिते सति अस्यात्मनो यो रु
द्रो ब्रह्मा विष्णुर्वा स एव य एवेति संबंधः तामसस्तमःप्रधानोंऽशस्तम उपाधिको विशेषः असौ सः हे ब्रह्मचारि
णः कोऽसौ योऽयं रुद्रः प्रसिद्ध इत्यर्थः एवमुत्तरयोरपि पर्याययोर्व्याख्या सवा एष एकः स वै पूर्वं प्रतिपादितः ए तुप ८
ष इदानीमुपाध्यधिष्ठानत्वेनोक्त एक एव रुद्रब्रह्मविष्ण्वात्मना त्रिधाभूतः कारणोपाधिमधिष्ठाय त्रिधा
भूत इत्यर्थः अष्टधा पंचविधः प्राणः आदित्यः मनः क्षेत्रं चंद्रश्चेति त्रयः पंचभूतानि चेत्यष्टधेत्यर्थः एकाद
शेंद्रियभेदे एकादशधा तत्रैव मनोबुध्योर्भेदे सति द्वादशधा तत्तदिंद्रियवृत्तीनामनंतत्वात्तद्भेदेनापरिमि
तधा वा शब्दो विकल्पार्थः अध्यात्मं वाधिभूतं वाधिदैवं वा परिच्छिन्नत्वमिव भासमानं स्वदात्मनां नानावि
ध उद्भूतोऽभिव्यक्त उद्भूतत्वादेव भूतं भूतसंज्ञमात्मा भवतीत्यर्थः महद्भूतमनंतमपारमिति श्रुतेः एको विष्णु
र्महद्भूतमिति स्मृतेश्च यतो भूतेषु प्रविष्टो भूतावभासकतया भूतानि यंतृत्वेन तथा चानुगतश्चरति गच्छति

।ना।

नं ३

३६

भूतानि मात्रोत्पन्नउक्तन्त्वौ [illegible] भूतं भूतसंज्ञ आम्नायमधनीत्यर्थः महद्भूतमनंतमपारमित्यश्रुतेः मित्रियोजना
अत एवंभूतवशितया भूतानामधिपतिर्बभूवाधिष्ठाय पालयितामेव व्यवहारदृष्ट्येत्यर्थः उपसंहारार्थउत
शिभागः इत्येवमुक्तप्रकारेणामा अथो आम्नाययथाख्यानोंतः साक्षिप्रमातृकर्तृत्वरूपेणावहिश्चेश्वरका
लदेवतादिरूपेण विभाव्यतेनान्यदित्यर्थः अभ्यास आदरार्थः प्रपाठकसमाप्त्यर्थो वा इति मैत्र्युपनिषदी
पिकार्थां पंचमः प्रपाठकः ॐ योंतर्बहिश्च सर्वजनेषु नित्यं चरत्यत्र गात्रेषु सुत्रगात्रं नरूपः प्राणात्मनोतर्बहिरे
श्रुमालीरूपेण नमस्मै सततं तन्मोस्तु नमो गुरुभ्यः सर्वेभ्यो येषां वरणं संस्मृतिः सदोपनिषदं श्रुद्धे तत्वे पंथ
त्रिमेधिदं एवमियता ग्रंथसंदर्भेण विद्यात्मकः एव वत्त्यग्वलरूपेण विज्ञेयः स एव बहुलादिरूपेणानेक
विशेषावस्थाध्येयश्चानि मुक्ष्वपेक्षितार्थः स वेदितृज्ञो मुक्तिश्च विद्यात्मसायुज्यप्राप्तिरपि हिता इदानीमस्मै
वविदात्मनो कथोपास्यत्वाधानेकमाहात्म्यमानमाविष्कुर्वत्या श्रीमंदमध्यमाधिकारिविषयात्कांडपासनाः मालि
वना अनेकप्रकाराविद्याश्रुतिप्रवक्ष्यते उत्तरेणप्रपाठकेन तत्वज्ञाननिष्ठावेक्षितानि साधनानि पिकानि विद्धि
धार्तुं अस्य च खिलत्वान्नात्र वासंगतपाठापेक्षया तेन तथापि यथामति किंचिदस्मानो अक्षराणि व्याख्यास्यामः ३६

मु४ तिः

तत्राध्यात्मादिभूतदेहे ब्रह्मांडोपाधिभ्यां विद्यात्मानं क्रियात्मा क्रियाप्रधानलिंगानुगतविदाभासाभेदेन प्राण आदि
त्याश्चेति द्विधाभेदं कल्पितं तात्मनोपासनं विधातुमाह द्विधा वा एष आत्मात्मानं विभज्यायं यः प्राणो यश्चासावा
दित्योऽथ द्वौ वा एतावस्य पंथाना अंतर्बहिश्चाहोरात्रैतौ तौ व्यावर्तेते इति एष पूर्वप्रकृत आत्मा वै प्रसिद्धः सर्वश्रु
तिषु द्विधा द्विप्रकारेण आत्मानं स्वरूपं विभज्य विधेन पालयति वा प्रकारभेदमेव विशदयति यः प्राणो देहे पंचधा
त्मानं विभज्य स्थितोऽस्ति यश्चैको विधा यश्चासावसौ ब्रह्मांडकरं उमध्ये जगद्प्रकाशकतयावस्थितोऽस्ति आदित्यः
सोयमप्राणविधेत्यर्थः अध्यात्मं प्राणात्मना अधिदैवमादित्यात्मना च ब्रह्मरूपश्चिदात्मा ध्येयः तदुपासनोक्त
क्तिविधिं सूचयन्नाह यथेति अथेदमुच्यते अस्यात्मनः अंतः किंरूपो बहिश्च किंरूपो व्यावर्त्तने कथं च न ध्यावर्त्त किं ५
नमित्यपेतद्विशदयति असौ वा आदित्यो बहिरात्मांतरात्मा प्राणो नो बहिरात्मकार्यगम्योंऽतरात्मनोऽनुमीयते ग
तिरित्येवं व्याहाथ यः कश्चिद्विद्वान् प्रहतपाप्मा ध्याध्यक्षो वदातमनात्स त्रिसौ आदित्य चक्षुः सोऽन्तरात्मकार्यग
त्या बहिरात्मनोऽनुमीयते मतिरित्येवं व्याहेति असौ प्रसिद्धो वै आदित्यः स्वयं बहिरात्मा प्राणोऽन्तरात्मा यतः एव
मतो बहिरात्मनः इयं बहिरात्मा कीनत्वं युक्तेति ध्यावत् तथा बहिरात्मकार्यगम्यापरिवर्त्तितेनांतरात्मनः प्राणस्य

सिद्धं न रिमवंद

गतिरनुमीयते इत्येवमेवंप्रकारं हि यत आह ॥ प्राणमज्ञोतोऽनयोर्न बाह्यबोमेद इति शेषः ॥ प्रथमाद्यायः सूर्यो हि
मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नहोरात्राभ्यां वृत्तोऽनंतं परिवर्त्तते प्राणो विश्वासरूपेण देहांतं पश्चिमस्तिनत्रैकाहोरात्रसूर्य
गत्या प्राणस्यैकविंशतिसहस्रसंख्याः श्वासा भवंति इत्यागमज्ञात्स्रैप्राणपरिवर्त्तनमनुमीयते यद्वा ज्ञानसंव
त्सरपरिमितं हि पुरुषायुः शतायुः शतायुर्वै पुरुष शतेंद्रिय इति श्रुतिप्रसिद्धेः स्वावस्थाकाले च प्राणोंऽतःशरी
रांतः संचरति तत्रैकद्वित्र्यादिवर्षं प्राणसंचरणपरिच्छेदः आदित्यपरिवर्त्तनप्रवृत्त्याधीन इति तद्गत्या प्राणग
तिरनुमीयत इति ॥ इदानीमंतरात्मगत्या बहिरात्मगत्यनुमानप्रकारमाह अथ यद् इति ॥ अथ शब्दः पर्यायांत
रारंभार्थः यः कश्चिद्विद्वान् प्राणादित्यात्मदर्शी अत एवापहतपाप्मा अप्यात्मपरिच्छेदाभिमानासंगरूपपा
प्मना रहितो ऽत एवाक्षाध्यक्षः इंद्रियाध्यक्षः लेशुरुवं नेत्रो नेत्रि यपरवदृशः इत्यर्थः ॥ अत एवावदातमना निर्मल
चित्तः तन्निष्ठस्तन्निष्ठस्तस्मिन्नुपास्ये निष्ठा नानासर्ययस्य स तन्निष्ठः स नात्र चक्षुः वाह्यविषयव्यावृत्तेंद्रि
यः स अहमिति छेदः स एव नेनेति विपरिणोयं यएवं विद्योविद्वान् तेनैवांतरात्मज्ञाणगत्या प्राणगत्या बहिरात्मनः आ ४०

न

दित्यस्य गतिरनुमीयत इत्येवं ह्याहेति भाष्यार्थं एतदुक्तं भवति = अध्यात्माधिभूतयोः पिंडब्रह्मांडयोः स्वस्वमानेन
शतंवर्षाण्यायुःप्रमाणमित्यैक्यस्य समत्वादध्यात्मगतप्राणात्मगत्या शतवर्षाणि पिंडपरित्यागलक्षणया बहि
रात्मनोप्यादित्यस्य ब्रह्मांडपिंडपरित्यागरूपा गतिस्तन्मानेन शतवर्षाणि भवेदित्यनुमीयत इति = अथवा
यथा प्राणात्मनो गतिर्देहधारणलक्षणा प्राणापानव्यापारैः क्रियमाणा तथा बाह्यात्मन आदित्यस्य ब्रह्मांड
विधारणरूपोदयास्तमयनिर्वर्त्या होरात्रव्यापारैः क्रियमाणा गतिरनुमीयते एतच्छ्वासाकृतनऊनपुष्यगोवर
त्वादिवद्दृष्टिगम्यत्वमभिप्रेत्य विद्वन्मोक्षे निर्दिष्ट इति द्रष्टव्यं एतयोरन्यतरस्य गत्यान्यतरस्य गत्यनुमानेनैतयो
पदेशात्तयोरेकगतित्वचिंतनार्थमिति इदानीमनयोः स्थानभेदं गुणभेदं वासिद्धवद्रूपमस्तिहार्दं तच्छितन्या
र्थं विधत्ते = अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो यः प्रत्यपनीमां हिरण्यवत्स्यांत्म एषोन्तरहृत्सुष्करे एवाश्रि
तोन्नमन्नानि गुणांतरविधानारंभार्थोऽथशब्दः य एष प्रसिद्धोंतरादित्ये आदित्याख्यस्य मंडलस्य मध्ये हिरण्म
यो हिरण्मय इव हिरण्मयो ज्योतिर्मयोंतर्यामी पुरुषः पुरुषाकारादित्यदेवतांतरनुप्रवेशेनैलक्ष्यपुरुषाकार

४१ इत्यावर्तकः सो हिरण्मयः पुरुषो य इमां पृथिवीमुपस्पृशतिस्माभिस्तु मलक्षणं त्रैलोक्यमवभासयतीत्यर्थः अ
स्य पुरुषस्य हिरण्मयत्वेनाभिमतं स्वयमेवाह हिरण्यवस्थादिति हिरण्ये हिरण्मये तेजःसंघातात्मके मंडले वस्था
नान्तर्भेदेनावस्थितत्वादित्यर्थः वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः इत्यवोपसर्गेऽत्र वर्णलोपः पइपस
मी हिरण्यवस्थादिति पाठः प्रामादिकः यदि सत्यस्याद्वितीयार्थे प्रथमा विपरिणेया इमाल्लोकानुपनाम
नी र्थः इदानीमस्याध्यात्ममवस्थानमाह स एष इति यो हिरण्मयाण्डस्थतया हिरण्मयः पुरुषः उक्तः स एषोंतरदे
हान्तरे यत् हृत्पुष्करं हृदयकमलं तस्मिन् हृत्पुष्करे एवाश्रितोऽन्नमत्त्यैव पाकद्युपगतः प्राणात्मा सन्नन्नमदनी
यमत्ति भुंक्ते विषयान्वा ग्रासादीनुपभुंक्त इत्यर्थः १ एवमादित्यमंडलांतरभिव्यक्तं हिरण्मयत्वादिगुणकं पु
रुषमनूद्य तस्य हृदंतर्वर्ति प्राणात्मभावं विज्ञाप्येदानीमुक्तं प्राणात्मानमनूद्य तस्यादित्यात्मभावं विदधाति
अथ य एषोंतरे हृत्पुष्कर एवाश्रितोऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्यन्नम
त्तीति अन्नमत्तीत्यंतोऽनुवादभागो व्याख्यातः स एष एवाग्निर्दिवि द्युलोके श्रितः आश्रितः स्थित इत्यर्थः

कोयमग्निरित्यत आह सौरः सूर्यतेजोरूपः स एव प्राणिनां कलनात्कालाख्यः कालसंहितो रुद्रः प्रत्य
क्षाग्निरेव स एव सर्वभूतान्येवान्नं तान्यत्ति सर्वभूतानि संहरति इति श्रुतेर्भवहारोपदेशसमास्यार्थः
यत्र पुष्करे स्थितोत्र मन्त्री त्यधात्मसमुक्तं द्विविधं तत्र मत्वा इति वाधिदैवं तदुभयस्वरूपविज्ञानस्यावाल
खिल्याः पृच्छन्ति कः पुष्करः किंमयो वेत्तीति स्पष्टार्थः उत्तरमाह प्रजापतिः इदं वाव तत्पुष्करं योयमाका
शोस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशो दलसंस्था आसमिति योयं प्रसिद्ध आकाश इदं वाधिदैवमेव तत्
पुष्करं यदध्यात्मं हृत्पुष्करमुक्तं तदिदमेवाधिदैवं प्रसिद्धमाकाशं नानयोः स्वरूपभेदोस्तीत्यर्थः तथा
चाकाशमेव हृदये बुध्यांशं तरैव पुष्करमिति स्वरूपप्रश्नस्योत्तरमुक्तं किंमय इति प्रश्नस्योत्तरं वदन्
हृदयपुष्करस्याष्टदलमयत्वं प्रसिद्धमिति मत्वाधिदैवं पुष्करदलान्याह आस्येति ऽस्याकाशपुष्करस्ये
माः प्रसिद्धाः प्राच्याद्याः आग्नेय्याद्याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो दलसंस्थाः दलत्वेन स्थिता आसन्नित्यर्थः

धा॰१ धा॰२

४२ तथा च हृदयाकाशाद्वा बाह्याकाशाद्योर्ध्वं हृदयकमलगताष्टदलानामष्टदिशां वा मध्ये द्योध्येयरहितानामर्थार्थः एवं
मध्यात्माधिदैवयोः प्राणादित्यपुरुषयोर्भेदेन प्रतीयमानस्थानगुणक्रियाणामभेददर्शनं विधाय पुनस्ता
वनूद्य समगात्रिशाहृतिप्रणवावलंबनेन तयो रूपासनं विदधाति = प्रवृत्तिविरतः एतौ प्राणादित्याएनानुपा
सीतोमित्येनेनाक्षरेणाव्याहृतिभिः सावित्र्या चेनानि एनौ प्राणादित्यौ यथाख्यातौ प्रवर्गादूर्ध्वं विवरे नेष्टयो संनिहितौ
वर्त्तेते हृदये वा बाह्याकाशे चेत्यर्थः एतौ उपासीत ध्यायेत कथं ओं मित्येनेनाक्षरेण एतेनाक्षरेणेत व्याहृ
ति भिर्भूर्भुवः स्वरित्येताभिस्तिसृभिः सावित्र्या सवितृदेवं संबंधाय त्र्याख्यया वेनीति शाद्धः ओंकाराद्यालंबनवि
ध्युपसंहारार्थः २ इदानीमुपासनालंबनत्वेनोक्तस्योंकारस्य तत्त्वं प्रतिपादयिष्यंस्तत्फलं नयेत दुत्पत्तिप्रकारमा
ह देवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चाथ यन्मूर्त्तं तदसत्यं यदमूर्त्तं तत्सत्यं यद्ब्रह्म तज्ज्योतिर्यज्ज्योतिः स आदि
त्यः स वा एष ओं मित्येतदात्मा भवत्स त्रेधात्मानं व्यकुरुत ओं मिति तिस्रो मात्रा एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैवा तद्ब्रह्म
स्मीत्याह स्यादेति सा आदित्य ओं मित्येवं ध्यायन्नात्मानं युंजीतेति ब्रह्मणः परमात्मनो द्वैवावद्धे एवं ब्रह्म

दी२ त्य

१रूपो[illegible]विशानतया१ ४२
१रूप्यते१

ग्रन्थार्थमाह यद्रश्मिज्योतिःप्रकाशस्वभावं । यत्र बद्ध्यो तिर्यक्स्वयं स आदित्यः सूर्यः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः इति श्रुतेः ३

ख्यामिति रूपे निरूपके इत्यर्थः केनेत्यत आह मूर्त्तं चामूर्त्तं मूर्त्तं नामावयवं कार्यममूर्त्तं तद्विपरीतं च कारणं तथा
नयोर्मध्ये यन्मूर्त्तं तदसत्यं वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतेर्यदमूर्त्तं तत्सत्यं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रु
तेर्यत्सत्यं परमार्थसत्यं सर्वाधिष्ठानं तद्ब्रह्म परिदृष्टं सदेव सोम्येदमग्र आसीत् सत्यं स आत्मेति श्रुतेः स आ
दित्यो वै एष ब्रह्मप्रकाशात्मकत्वमित्येतदात्मा ओंकारस्वरूपो भवत् प्राणवात्मनोऽदित इत्यर्थः ओंकारो ह्यनु
ज्ञाक्षरं प्रसिद्धं तेनैव एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाह इति श्रुतेः आदित्यश्चानुज्ञां कुर्वन्नि
दं जगदनुदेति स एषोऽसौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति श्रुतेः एवं प्राणीभूतः स
आदित्यः आदित्यात्मा प्राणं वै त्रेधा त्रिप्रकारं मकारं तकारं वा ओमिति [illegible] त्रिमात्रा त्र्यवयवाः अउमः
एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैव यथा दीर्घं तंतुषु तिर्यक्तंतवं प्रोताः दीर्घतंतवं ओतास्तथैव परीत्यनवापरस्परं सं
योगविश्लेषेणैकीभूताः संतः पटत्वाद्भवन्ति यथा वत्त्वेवं प्राणवात्मकं मध्ये वा ओतप्रोतं तथावस्था नादं ह्येव न
प्राणवात्तेविप्रोतं वा सत्त्वमिदं मतोन्यत् किंचिदस्त्येवं सत्याह स आदित्यो महत्स्मानंदे एष वै आदित्यः ओमित्योंकार
एवेत्येवं ध्यायतर्थं तं यत्नहे वा लक्षित्याः ध्यानयोग्यार्थमाह आत्मानं प्राणप्रधानं प्रत्युत्तंममादित्ये आदित्यं चात्म

त्मोतं २

तिर्यक्तंतुषु वा ४

४३ द्गीतं यत्त्वयोनकुलमिति लकारवकुनमत्वयेनुयोजयन् एकात्मतांभावयेत्यर्थः इतीत्यनुवाकसमाप्त्य
र्थः ॐकारेणात्माभिधानविधिमहाकुर्वन्त्येवविशेषान्तरं विधित्सन्नाह अथान्यत्राणुक्रमथखलुयउद्गी
थः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्येवं ह्याहोद्गीथं प्रणवाख्यं [illegible] विगतस्वविगतानिन्द्रविजरंवि
मृत्युं त्रिपदं प्रस्तरं पुनः पंचधानिहितं त्रैयं निहितं गुहायामित्येवं ह्याहोर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्मशाखा आकाश
वाय्वग्न्युदकभूम्यादयः एकोऽश्वत्थनामैतद्ब्रह्मैतदेकं नमेतं ज्ञेयदसावादित्यश्चाग्निरित्येनं दृष्टारस्यैतन्मात्रेभि
त्वात्र त्यनेनेनतदुपास्यं तज्जस्त्रमित्य [struck through] कोस्य तं बोधयितेत्येवं ह्याह एतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवाक्षरं परं एत
देवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तदिति अथैनदन्यत्र छांदोग्ये पुनः प्रणवस्योपासनं यद्यपि तत्रोगावयव
मुपासनमिह तु स्वतंत्रं तथापि सकृत्यर्थमुदाहरणं नगुणोपसंहारार्थमिति द्रष्टव्यं प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कथ
नात् भाष्योपरि ऋक्: खल्वाद्यकर्मप्रकारेणोद्गीथस्मरणार्थः पंडितीथः सामगानामुद्गीथस्तथैवौंकारः चंचु काराः = ओं
सबद्धचानां शाखाभूतः प्रणवः पश्चबद्धचानां प्रणवः सउद्गीतामुद्गीथः एवं शास्त्रस्थितोंगतया भिन्न
१ स्यापि विवेत्रिणोरोंकारव्यञ्जोसौदुद्दिष्टं विधायतस्योद्गीथात्मकस्य प्रणवस्यादित्यात्मनो दृष्टमनामाह

रमे

इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ उद्गीथावयव ओंकार इत्यर्थः एष आदित्य एव प्रणवः शास्त्रांगभूतं ओंकार इत्येवं हि आ
ह छांदोग्यश्रुतिरित्यर्थः एवं स्तुत्वा मह्रीकृतमादित्यं पुनर्विशिनष्टि गुणांतरं विशिष्टतया ध्यानार्थमुद्गीथ
मित्यादिना छंदोगानामुद्गीथभक्त्यवयवत्वेनोद्गीथं बह्वृचानां शास्त्रां प्रणवाख्यं प्रणोतारं प्रकर्षेण न
तनूमर्णाप्रवर्त्तयितारमत एव प्रणवाख्यमित्यर्थः भाः प्रकाशो रूपं स्वरूपं यस्य स भासरूपस्तं विगतानि
त्यनिवृत्ताभिद्राः विधानमोरूपाय स्मान्ते विगतरूपं विजरं जरणरहितं तमदैकरूपमित्यावत्तं विमृत्युं विमृत
मृत्युमविनाशिनं शीर्णपदाभिज्ञाग्रस्त्वमुमुक्षुताख्यानि प्राणरूपस्य भूर्भुवःस्वरितित्रैलोक्याख्यान्योदितुरू
पस्य स त्रिपदस्तं त्रिपदं त्रीशपक्षशालिय स्याकार उकार मकाराख्यानि प्रणवरूपस्य स त्र्यक्षरस्तं त्र्यक्षरं पुनः पंच
य धात्मेयं विंत्यन्तो गुहायां देहकुहररूपायां निहितमात्मानं देहांतश्चरंतं प्राणापानादिरूपेण पंचधावस्थितमि
त्यर्थः इत्येवं हि आह गुणविधायिनी श्रुतिरिति शेषः एवं विशेषितमोमित्यनेनैनमुपासीतेति वक्ष्यमाणे
नान्वयः उक्तविशेषणस्यादित्यात्मनो भासरूपत्वं विशेषणतो ध्येयमित्यभिप्रेत्य वाचावाचकयोः परब्रह्मप्रण

४४ ॥ णवयोः सारं सवितेति तन्मतमाविष्करोति ऊर्द्धमूलमिति विकारानीतं परब्रह्म मूलमुपादानं तदेव मूलं स्वरू
पतो निर्दिशति त्रिपाद्ब्रह्मेति त्रिपादस्यामृतं दिवीति मंत्रभागप्रकाशितं विकारानीतं ब्रह्मास्य वाच्यप्रपंचस्या
श्वत्थनाम्न ऊर्द्धमूलमित्यर्थः अवाक्शाखा आकाशाद्यो विकारा भूम्यादयः इत्यादिपदेन चराचरग्रहः॥ श्लिष्टप्र मि ज्ञा
र्थ एवं लक्षणः एको ब्रह्माण्डलक्षणः समष्टिपिंडोऽश्वत्थनामाश्वः पर्यंतं स्थास्यतीति वा अश्वासान्तरत्वादश्व
त्थसंज्ञ इत्यर्थः पदेन दश्वत्थसंज्ञं जगदेन ह्रद्ब्रह्मोपादानत्वान्न ततोऽन्यदस्तीत्यर्थः तथा च काठके श्रुतिः ऊ
र्द्धमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यत इति एतस्य सर्ववाच्यप्र
पंचस्य सर्वात्मकस्यैतद्ब्रह्मणः एतस्तेजाः प्रकाशः सार इति किमित्यत आह यदसावादित्यो योऽसावादित्यः प्रति
ष्ठ एतद्ब्रह्मणस्तेज इति योजना सर्वस्याधिष्ठानं ब्रह्म सारं त्वस्मिन् सर्ववाचकाधिष्ठानप्रणव सार तां वा
क्योपदिशति ॐमित्येतदक्षरस्यैतदिति एतत्तेजो यदसावादित्य इति पूर्वेणा योजना ॐकारादित्ययो
रूँ मिति मानमनूद्योपास्यत्वं विशिष्ठि मुत्ति हरति तस्मादिति एतस्मात्सत्यकं तन्व मज स्त्रमुपासीतेति संबंधः इ
ति त्राषष्ठ उपासनविध्यनुवादसमाप्त्यर्थः प्रणव नोपासनविधिसृतं यथार्णव माहात्म्यवोदिवाकमुदाहरति ४४

प२ ४वा४ त्यागम२

स्येति अस्य प्रणवस्यैकं श्लोकरूपो मंत्रः संबोधयिता महात्म्यप्रकाशको विद्यते इत्येवं स्याह कठश्रुतिरित्यर्थः
तमेव श्लोकं किंचिद्भेदेन पठति एतद्धि एतदेवाक्षरं प्रणवाख्यं पुण्यं पुण्यप्रदं पुण्यकर्मसु प्रयुज्यमान
मित्यर्थः एतदेवाक्षरं परं परब्रह्मप्रकाशकं मोक्षदमित्यर्थः किंबहुना एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यमेष्टदमेतदेवना
न्यदिति निश्चित्य तत्परः सन्नुपोपदिष्टु इति अभ्युदयं वा मोक्षं वा फलं तस्य तद्भवत्येवेत्यर्थः ४ पुनरप्युपास्यमा
नमो गुणांतरविधानार्थेनंतरोनुवाकः अथाप्यन्यत्राप्युर्क्तं स्वनवत्येषास्य तनूर्या ॐमिति स्त्रीपुंनपुंसकेति लिंग
वत्येषाथाग्निर्वायुरादित्य इति भास्वत्येषाथ ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिवत्येषाथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहव
नीय इति मुखवत्येषाथ ऋग्यजुःसामेति विज्ञानवत्येषाथ भूर्भुवः स्वरिति लोकवत्येषाथ भूतं भव्यं भविष्यमि दिति काल
ष्यत्येषाथ प्राणोग्निः सूर्य इति प्रतापवत्येषाथान्नमापश्चंद्रमा इत्याप्यायनवत्येषाथ बुद्धिर्मनोहंकार इति चेतन
वत्येषाथ प्राणोपानो व्यान इति प्राणवत्येषेत्यत ॐमित्युक्तेनैताः प्रस्तुता अर्चिता अर्पिता भवंतीत्येवं ह्याहै
तद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्येतदक्षरमितीति अस्य प्राणादित्यात्मन एषा तनूः सानुस्वनवतीत्याहृ वी
नीमाकेत्यत आह यार्तुमिति उकाररूपा तनुः उदात्तानुदात्तस्वरितरूपत्रैस्वर्येणोच्चार्यमाणा स्वनवतीत्यर्थः

ता २

प्रणावयवेभ्यकारादिषु एकैकं त्रिकं त्रिकमवयवत्र्योविभज्यप्रणावावयविनः स्वनवत्याघात्मनामापाद्यतादृ
क्रूप्रणवत्तनुत्वेन प्राणादित्यात्मनान्नत्क्रतुणुवैशिष्ट्यंध्येयमितिप्रकरणार्थः येषांयेस्वभावसिद्धाधर्मास्तेदेव्यपे
तिस्तुबोधो अक्षरार्थः इतियतः अतः ओंमित्युक्तेनाक्षरेणाएनाप्रकृताः स्वनवत्याघात्मनवो अर्विताः पूजिताः कु
ताः अर्पिताः प्राणादित्यात्मनिर्विशेषणत्वेन समर्पिताः समारोपिताः भवंतीत्येवंव्याह एतमर्थं प्रश्नश्रुतिरित्य
न्त्यर्थः तामेवपठति एतद्वाइतिपिप्पलादः आचार्यः सत्यकामं श्रुतिः शैब्यप्रत्याह सत्यकाम ओंमित्येतदक्षरमिति
यदक्षिएतद्वै एतद्वैवपरंब्रह्म अपरंचब्रह्मेतिविद्धीति परापरब्रह्मज्ञानोपासनयोरालंबनमेतदेवाक्षरमित्य
र्थः ५ एतौ प्राणादित्यौ एतावुपासीनो मित्येतदक्षरेणाभ्याहतिभिः सावित्र्यावेति यत्क्षत्रमुपन्यस्तं तत्रप्रणवाप
क्षितोविशेषं सर्वेज्ञः इदानीमाह तस्यैवेक्षितो विशेषमस्तु तत्याद्विशंसन्नेनोपपादनीयंतस्तुतेनुवाकआ
संपन्ने अथाभ्याह तंहैदमासीत्तत्प्रजापतिस्तपसस्तप्त्वानुव्याहरद्भूर्भुवस्वरितिसैषैवास्यप्रजापतेः सर्वविशालन्तू
घलोकवतीस्तिस्त्रस्तस्याः शिरोनाभिर्भुवो भूः पादा आदित्यश्चक्षुरिति अथेति व्याहृति व्याख्या आरंभार्थः
इदं वै लोकांस्वर्गमभ्याह तमशाम्बुनिर्वैछवेआसीत्तत्पंसप्रजापतिरतिसंबंधः सत्यमित्येतस्यपंचभूतपरिण

णामात्मकमव्याहृतमासीत्तत्तदा स प्रजापतिर्दृष्ट्वा लोकान्नारीरे ब्रह्मा नपलब्ध्वा प्रागाहितसंस्कारोद्बोधकमालोच
नं कृत्वा भूर्भुवः स्वरित्येवमनुव्याहरदनुक्रमेणोच्चारितवानू पादनाभिशिरःप्रदेशानालम्भ भूर्भुवस्वरिति क्रमे
णोच्चारितवानित्यर्थः एवं सृष्ट्वोच्चारितौ हेतुमाह एषैव लोकत्रयात्मिकास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा स्थूलतमा तन्
नूः शरीरं या लोकवतीति सर्वानुवाकेऽवोवर्ण्यव्याहारः तत्र का व्याहृतिः किमंगवाचिकेत्येतदभिमज्ञेनस्तत्वा
दिना ऽस्यात्मत्वाः एवं व्याहृतिसूत्पत्तिं तदर्थं चोपदिश्य प्रकृतस्यादित्यात्मनस्तदुपास्यस्य तत्संबंधं वक्तुं व्याहृति
शरीरप्रजापत्यवयवत्वेनोपदिशति असादित्यस्य स्वरूपमिति सर्वांगेषु चक्षुषः प्राधान्यमुपपादयन्नादित्यं मही
करोति चक्षुरूपत्वाद्धि पुरुषस्य महती मात्रा चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति सर्वत्र चक्षुरक्षिरूपेणावस्थिते हि पुरुषः स
वार्थेषु चरत्येतस्मात् भूर्भुवः स्वरित्युत्पन्नेन हि प्रजापतिर्विश्वात्मा विश्वचक्षुरिवोपासितो भवतीत्येवं व्याहृ
षा वै प्रजापतेर्विश्वभृत्त्वेनोरेतस्याभिरं सर्वमन्तर्भूतमस्मिंश्च सर्वस्मिन्नेषां नहीति तस्मादेषोपासीतेति पुरुष
स्याथवहतुर्महती अपरिमितमात्रापीयते ज्ञायतऽइति मात्राविषयः मितिरेव मात्रा विषयस्तिद्धिर्हि निश्चितं वक्ष्य
रूपत्वाच्चक्षुरधीनाऽत्रऽर्थलोकप्रसिद्धोपपादयति हि यस्मादयं पुरुषश्चक्षुषा मात्राविषयांश्चरतीत्यस्या

पाम्री ४

४५ नपिपासमविषमदेशानपिवृत्तिपद्यतेतश्चक्षुरादयस्तापुरुषस्यमहतीमाक्रेत्यर्थः प्रजापतेर्मुख्याङ्गत्वेनादित्यंम
ह्रीकृत्येदानींमामाशादेवप्रजापत्यात्मतांसंपादयतिमममितिवैप्रसिद्धंचक्षुःसत्यंचक्षुर्दृष्टस्यसत्यत्वप्रसि
द्धः प्रजापतिरपिसत्यस्वरूपात्मकत्वेलोकाश्रियत्वादतश्चक्षुरादित्यात्मत्वमितिमुक्तेसत्यात्माप्रजापतिरादित्
दतुकंभवतीतिभावः चक्षुषःसत्यत्वमुपपादयति अक्षिणीतिवरत्यविसंवादितयाहिप्रसिद्धमेतदित्यर्थ
उपसंहरत्येतस्मादिति उक्ताद्धेतोरित्यर्थः अनेनहिव्याहृत्यात्मतयाऽरत्यात्मनोपासनेनविश्वंचक्षुःसूर्यंचवि
श्वात्माप्रजापतिरूपासितोभवतीत्येवंत्याह कांचिद्धृत्संतरमितिशेषः किमाहेतितद्वाह एषवेति एषावेद्धृवोक्ता
सूर्यरूपाप्रजापतेर्व्रह्मणोविश्वंविभर्तीतिविश्वमृत्संत्नूः शरीरंकथमस्याविश्वभृत्त्वमितितदाह एतस्यामि
तिएतस्यांतनौइदंसर्वंदृश्यंगूढमंत आदित्यप्रकाशेनाच्छादितमेवसर्वमित्यर्थः तथास्मिंश्चसर्वस्मिन्विषये
षातनूरूंतर्हितात त्तर्द्धेयप्रकाशकत्वेनतत्तदात्मतामापन्नाभवतीप्राकृतैर्जनैः परिहृणानिरूपतइत्यर्थः यद्वा
प्राणरूपेणसर्वस्मिन्नेषात्तर्हितेत्यर्थः व्याहृतिगुणविधिमुपसंहरति तस्मादिति एषाव्याहृत्यात्मिकातनू
रुक्तातस्मादेतांतन्वेवोपासीतेतियोजना ६ इदानींसर्वव्याप्तिज्ञानांसंविज्ञाशरीरतांचास्योपपादयितुमुत्तरानुवा

कः आरभ्यते तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यं सविता स वा एवं प्रवरणीय आत्मकामेनेत्याहुः ब्रह्मवादिनोऽथ
भर्गो देवस्य धीमहीति सविता वै देव ब्रह्मणो यो ऽस्य भर्गाख्यस्तं धियं तं ध्यायामीत्याहुः ब्रह्मवादिनोऽथ धियो यो नः प्र
चोदयादिति बुद्धयो वै धियस्ता यो ऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिन इति आदौ मंत्रप्रतीकान्यादाय व्या
चष्टे तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रथमः पादः तस्यार्थो ऽसौ वा इत्यादिनोक्तेन तत्सवितुस्तत्स्वरूपं वरेण्यमित्यन्व
ये सवितुरिति षष्ठी पुरुषस्य वेनन्यमिति वदद्विवक्षितं तस्यार्थे इति मत्वा सवितृपदार्थमाह असौ वा इति असौ
वै प्रसिद्धो जगदवभासकत्वेन विभाव्यमानः सविता सवितृपदेनोक्त इत्यर्थः वरेण्यपदार्थमाह स वा इति
स वै स एव सविता एवं पश्चात् आत्मस्वरूपेण प्रवरणीयः प्रकर्षेण तेन तदेकनिष्ठतया प्रार्थनीयस्तदात्मभाव
ना कार्य इति यावत् केन आत्मकामेन कामयत इति कामः आत्मैव कामः प्राप्यो यस्य स आत्मकामस्तेन आत्मनः
स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावकामेनेति यावत् इत्याहुर्ब्रह्मवादिनो ब्रह्मवदनशीला वेदार्थविद इत्यर्थः
द्वितीयपदव्याकारोपरं भागोऽथवाह: भर्गो देवस्य धीमहीति प्रतीकग्रहणं तत्र देवपदस्यार्थमाह सविता

४१ वैदेवः सवितैव देवशब्दार्थः स एव द्योतनाद्देव उच्यते अत्रापि षष्ठ्यर्थेन विवक्षितः तत्तस्मात्तस्माद्द्योतनस्वभावस्य
द्योतस्य सवितुर्भर्गाख्यो ज्योर्भासमान भर्गशब्दवाच्यस्त्रात्मा तं चिंतयामीति धीमहीत्यस्यार्थमाह बृहस्पलवादिन
इति पूर्ववचिंतयामीत्येकवचनमर्थतः पर्यायनिर्देशेन नतु धीमहीत्युक्तबहुवचनस्यैकवचनांतत्वेनोह
प्रदर्शनार्थं वयं स्याम पतयो रयीणामित्यत्र क्वापि मंत्रे बहुवचनस्य प्रयोगस्य साधकत्वात् बहुराद्रिकर
णो नोपाधिभेदे नैकस्मिन्नपि बहुत्वसंभवाद्वा लिङ्गश्चं अथ तृतीयपादस्यार्थो धियो यो नः प्रचोदयादिति
धीशब्दार्थः प्रसिद्ध एवेत्याह बुद्धयो वै धिय इति अंतःकरणवृत्तय इत्यर्थः ताः बुद्धीरस्माकमस्मदीया यः प्रचो
दयात् प्रकर्षेण प्रेरयेदित्याशीः आशीर्लिङ् इत्याकूतिरित्युक्तार्थं तथा वैशिष्ट्यमंत्रयोजनायां देवः सवितातस्य सवितुः
देवस्य तद्वरेण्यं भर्गाख्यं वयं धीमहि स नो धियो धीः प्रचोदयादिति यदुक्तं मंत्रमीमांसाने असौ वा आदित्यः स
विता सविता वै देवो योऽस्य भर्गाख्य इति तत्रादित्यसवितृभर्गशब्दानां स्पष्टार्थ इति नाव्याख्यातुमारभमाणेनि
गहनार्थत्वाद्भर्गशब्दार्थं तावदाह अथ भर्ग इति यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारको क्षिणि वैष भर्गाख्यो ४१

भामित्यत्र स्मृहीति भर्गो भर्जयतीति वै ष भर्ग इति स्मृतो ब्रह्मवादिनोथ भ इति भासयतीमान्लोकानिति रंजयती
मानि भूतानि ग इति गच्छंत्यस्मिन्नागच्छंत्यस्मादिमाः प्रजाः तस्मादरगत्वाद्भर्ग इति ॥ अथ पदविशेषार्थत्वमनेन भर्ग
इति कोऽर्थः यमेव यो हृ य एव वैषश्चादित्ये तिष्ठन् य एषश्चक्षुषि तिष्ठन्निति वक्रम्यंतरप्रसिद्धो मुख्यत्रादित्ये मंड
ल४ लांतर्निहितस्तांनिहितस्तथाक्षिणि चक्षुर्मंडले कायस्तारकः कृष्णतारकोपलक्षितो नैतयमी देवएष भर्गाख्य
इति भर्गत्वमस्य कथमित्यपेक्षायां तन्नाम निर्वक्ति भाभिरित्यादिना भाभिः किरणैरधिष्ठानधर्मैरस्यागतिर्गम
नं विषयप्राप्तिरस्येति भर्ग इत्येकं निर्वचनमित्यर्थः निर्वचनांतरमाह भर्जयतीति वा अथवा भर्जयतीति जग
त्संहरतीति स्मृतो भर्ग इति ब्रह्मवादिन आहुरिति योजना इदानीं मकाररेफगकाराणां प्रत्येकं निर्वचनं ब्रुवन्नस्य
भर्गाख्यां महीकरोति अथ भ इत्यादिना भासयतीति तेजोमंडलांतर्गतश्चित्स्वकांतेने मांश्च वनिवलोकानिति भ
इत्युच्यत इत्यर्थः इमानि भूतानि स्थावरजंगमात्मकानि प्राणानुगतश्चिदानंदात्मना रंजयति प्रीणयति सुख
सक्तं करोतीति रमुत इत्यर्थः अस्मिन्सर्वकारणात्मनि सुषुप्तिप्रलययोः इमाः प्रजाः गच्छंति लयं प्राप्नुवंति त
था प्रबोधसृष्ट्योरस्मादेवागच्छंत्याविर्भवंतीति ग इत्युच्यत इत्यर्थः तस्माद्भासनाद्रंजनाद्गमनागमनाद्भरगत्वाद्भर्गः

४८

वात्मो यमन इत्यर्थः इदानीमादित्यादिनामनिर्वचनं कुर्वंस्तत्पर्यायत्वाद्धानपि कांश्चिन्निर्वक्ति ग्रासश्च सूयमा
नात्सूर्यः सवनात्सविता दानादादित्यः पवनात्पावनो थापोप्यायनादित्येवं स्याद्वेति ग्रासस्तु पुनः पुनः सूयमा
नात्सवनकरणात्सूर्यः सूर्यो हि प्रातरादिसवनकर्तृत्वप्रसिद्ध इत्यर्थः सवनादत्तादिति व्यादने न शाणितानां सव ५२
नात्सविता आदानाद्धौमरसानां प्राणायुषां वा आदित्यः पवनात्पवित्रीकरणात्पावनो वायुर्वात्माप्येष इत्य
अथ अपि ५ र्थः आपो जलमप्यायमित्यर्थः आप्यायनेनानुरादाप्यायनादित्यर्थः इत्येवं हि नामनिर्वचनान्यभिप्रेत्या
हार्थ इत्यर्थः एवं मंत्रपादद्वयोक्तमाधिदैविकं तत्त्वं निर्दिश्येदानीं पादद्वयोक्तमाध्यात्मिकं
तत्त्वं निर्वक्ति खल्वात्मनो ह्यात्मानेनामृतनाम्न्यश्चेतामं नागं नोऽस्त्वानंदरूपिताकर्तृविकारसंपिनाद्यानादृष्टा
श्रोतास्तत्त्वाति विविमुर्विग्रहे समृत्रिविशाद इत्येवं स्याद्वेति अमृतनाम्नः प्राणरूपः प्राणो वा अमृतमिति श्रुतेर्मन
सात् अमृतनाम्नः खलु प्राणरूपस्यात्मा आत्मनः कार्यकारणसंघातस्यानेनाप्राणोपाधिकस्यात्मा मर्त्यसं
घातनेनं तत्त्वेन ततो विलक्षणत्वादमृतनाम्न इत्यर्थः वित्तवृत्त्युपाधिकश्चेतामनो हृत्सुपाधिनाम्नं नाणदेपा
धिप्रधानो गंतापायूपाधिनो स्त्रष्टात्रुपाधिकश्चोपाधिनानंदरूपिता हृत्सोपाधिकः कर्तृवागिंद्रियोपाधि

स्या १

४८

कोवक्ता रसनोपाधिको रसयिता घ्राणोपाधिर्घ्राता चक्षुरुपाधिको द्रष्टा श्रोत्रोपाधिः श्रोता त्वगिंद्रियोपाधिः स्प्रष्टा
ति स्प्रष्टा भवतीत्यर्थः एवकाराद्बुध्याद्यवच्छिन्नाहंकारेणाभिमंताशान्त कोयमेवं व्यपदिश्यत इत्यत आह विमुख्या
पको विग्रहे देहे संनिविष्टः सम्यगभिमानितया निविष्टः स्रष्टेश्वरो देहमनुप्रविष्टः प्राणांतःकरणोपाधिभिर्ना
नाव्यपदेशभाग्भवतीति सर्वः कः सर्वबुद्धिप्रेरक आत्मोपास्य इत्यभिप्रायः इत्येवं प्रागुक्तेति पूर्ववत् नन्वेकस्यात्म
नोनेकोपाधिकृतः संज्ञाभेद इत्ययुक्तं प्रतीयमानत्वात्स्तिकिककार्यभेदेनात्मभेदस्यैवानुमानात् इत्याशंक्य
६ चोद्यं कं परिहर्तुमात्मानात्मनत्वे भिन्नरूपयति अथ यत्र द्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रति रसयत्येवम
न्यपि तिसर्वमात्मा जानातीति यत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तं निर्वचनमनौपम्यं निरूपाख्यं किंत
४ विशेषः द्वाच्यमिति अथैवं सति आत्मभेदशंका न कार्येत्यर्थः यत्र द्वैतीभूतं भेदमापन्नं विज्ञानं चित्स्वरूपकाशास्त्रीहितस्याम त्र ४
वस्थायां जाग्रदादौ शृणोति पश्यतीत्यादिव्यपदेशभागात्मा भवति स्वभावत इत्यर्थः कथमेतदवगम्यत इति त
त्राह सर्वमात्मा जानातीति सर्वं सर्वेंद्रियमवहारज्ञानमात्मा एक एव जानातीति स्वात्मैकनिष्ठत्वेन प्रत्यभिजाना
तीति हेतोर्न परमार्थतो भेद इत्यर्थः तथा च श्रुत्यंतरं आत्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवंतीत्युपाख्यपराग परि

फा

४८ त्यागेन सर्वोपाध्युपलक्षितमेकमात्मानं निरुपपदेनात्मशब्देन निर्दिशन्ति लोके च यश्च स्नुषारूपमद्राक्षं सोहमिदा-
नीं रसनेन रसमनुभवामीति प्रत्यभिज्ञानुभवः प्रसिद्धो ऽतो नात्मभेदशंकेति भावः उपाध्यन्वयभेददर्शनेनेमपदेशा-
भेदं चोपपादयन्नव्यतिरेकेण व्यतिरेकमुपपादयति घटाद्यैकीभूतमिति यत्र यस्यामवस्थायां सुषुप्त्यादौ सर्वोपा-
ध्युपरमादद्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र त्वध्याहारः तदा कार्यकारणकर्मभिर्विषयकरणक्रियाभिरवच्छेदकैर्निर्मुक्त-
मसंस्पृष्टं अत एव निर्वचनं विशेषसंज्ञाविवर्जनभूतं अनुपममेवानौपम्यमुपमारहितं तत्स्वतो निर्विशेषमित्यर्थः
अत एव निरूपाख्यमप्रमेयमिदं तदिति सुलेखायोग्यमित्यर्थः किमेवं निषेधमुखेनोच्यते इदं तदिति कस्मान्नो-
च्यत इति शंकते तदिति अशक्यं तथा वक्तुमित्युत्तरमाह अवाच्यमिति सर्ववाग्गोचरापारमेयदद्वितीयत्वेन स-
र्वपरमसाक्षित्वेन तदद्वैतं विज्ञानं स्वाभाविकमात्मरूपमिति भावः तथा च बृहदारण्यके यत्र हि द्वैतमिव भ-
वति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना द्वैतदर्शनस्याभासतामुक्त्वा यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्या-
दिनाद्वैतमात्मतत्त्वमुपपादयति श्रुतिः तस्मादनामरूपक्रियास्यात्मनो नामरूपक्रियाः अविवेकसिद्धत्वप्रपंचो-
पाधिनिबंधना एवेति परमार्थ इति ॥ यद्यप्येवं शारीरस्यात्मनो न भेदः पारमार्थिकस्तथाप्युक्तिद्वैवादादिसि ४८

घा२

त्मनः स्वरूपादभिन्न इति त्रां कां वा रूपमस्यैव ब्रह्मादयोपि विभूतयस्तेन तमेव स्पष्टीकरोति एष हि खल्वात्मेशानः शं
भुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृक् हिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हंसः शास्ता विष्णुर्नारायणोर्कः सविता धाता विधाता स
म्राडिंद्र इंदुरित्तीति य ईशानादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते श्रुतिस्मृतिपुराणेषु स हि खल्वेषः एष वा नुवाकांतैर्दृष्टव्यः
एष एव नान्य इत्यर्थः तत्र रुद्रो नतमःप्रधानमायोपाधिकः हंसो ना रजःप्रधानमायोपाधिकः शास्ता विष्णुर्नारा
यण इति शुद्धसत्त्वमायोपाधिकः जगत्संहारसृष्टिस्थितिहेतुतया भिन्नरूपविशेषाणामेतत्संज्ञाभाजो जायंते
सर्वेषप्यमात्मेत्यभिप्रायः अयमेवार्कोग्निः इज्यं सर्वकर्मतत्फलाश्रयत्वात्तथा च श्रुतिः एष वा अश्वमेधो
य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्क इति सविता शश्वत्प्रकाशनः अयमेवात्मा पृथिव्यादिरूपेण धाता
सर्वस्य धारयिता विधाता पुत्रादिरूपेण पुत्रादीनां निर्माता सम्राट् सार्वभौमो राजा इंद्रः स्वर्गाधिपतिः
इंदुश्चंद्रमाः प्रसिद्धः एते सर्वेप्येष एवात्मेति किं च न केवलमेतावत् य एष तपत्यग्निरिवाग्निनापिहितः स
हस्राक्षेण हिरण्मयेनांडेनेति यस्तपति जगदभितपति सविता सोप्येष एवेति योजना कथं तर्हि सत्रौम
रूपेणानभिभाव्यत्वात्तत्राहाग्निरिवेति यथा महता ज्वालाजटिलेनाग्निना दीपो मंदः पिहितस्तथा छन्नो भव

नेयत्त ४
नेकाष्ठद्र १

५० ति एवं सहस्रांशोत्मांशुं तत्र नाहिरण्मयेन तेजोमयेन मंडलात्मकेन ब्रह्मांडेन वापिहितं आछादितं अतः ततो ऽवं
नौना सत्यरूपेण दृश्यत इत्यर्थः तथा च मंत्रवर्णः हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखमिति यस्मादयमात्मैको
प्यनेकरूपोप्युपाधिभिरनेकोऽनेकरूप इव च विभाव्यमानः उपाध्यावृतनिजस्वरूपस्तस्मान्मुमुक्षुभिरावरणनिरा
३ ८४ करणेन तद्दर्शनप्रयत्नः आस्थेय इत्युपदिशति एष वा वाऽज्ञासितोन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योभयं दत्त्वारण्यं गत्वापि ध
वहिः कृत्वेंद्रियार्थान्स्वान्तर्वाणीरादुपलभेत नेमितीति एष एवात्मा त्वाधिदैवरूपेण विभाव्यमानः आत्मा किं स्व
रूप इति जिज्ञासितव्यो ज्ञातुमिष्टव्यस्तेन तत्त्वज्ञानं संपादयितुं गुरूपसत्तिः कार्येत्यर्थः विज्ञानसंपादनप्रकारमा
ह न्वेष्टव्यो गुरूपदिष्टवाक्यमर्यादामाश्रित्यान्वेषणेन मननेनैव धारणीय इत्यर्थः तत्र वेदांतविज्ञानसुनिश्चि
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः इति श्रुतिमाश्रित्य संन्यासमात्मज्ञानांगमुपदिशन्नात्मसर्वभूतेभ्य इति स
र्वभूताभयदानं संन्यासः सर्वकर्मपरित्यागलक्षणः तं कृत्वेत्यर्थः संन्यस्य गुरुभ्यः ब्रह्मवादिभिः श्रवणमन
नसंपाद्यानंतरमरण्ये विजने देशे मनःप्रसादकरं गत्वाथ नदाइंद्रियार्थान्बाह्यानूर्ध्वं तः कृत्वांतः शरीर एवा
त्मानमन्विष्य निदिध्यासनं कुर्वन्स्वाच्छरीरात्स्थूलसूक्ष्मलक्षणादेनमात्मानमुपलभेत साक्षात्कारवान्भवेद

५०

त्यर्थः इति ब्राह्मणः प्रासंगिकोपदेशसमाप्त्यर्थः इदानीं प्रकृते प्राणादित्ययोरेकत्वे प्रश्नोपनिषद्गतं मंत्रमुदाहर
ति विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपंतं सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजानामुदय
त्येष सूर्य इति एवं द्वितीयांतानि पदानि प्रथमांतत्वेन विपरिणामानि उदयतीति क्रियायोगार्थं विश्वानि
नीलपीतादीनि रूपाणि यस्य स विश्वरूपः श्वेतो वा आदित्य पिंगल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इ
= ति श्रुतेः हरति सर्वेषां प्राणिनामायूंषि भौमान्वा रसानिति हरिणः जातं जातं वेत्ति सर्वं प्रत्यक्षं साक्षित्वेनेति
वा जाते जाते विद्यते सर्वदेहगतो भारूपेण सर्वचक्षुरधिष्ठातृत्वेन वा जातवेदाः परमयनं परायणं सर्वभासा
माश्रय इति यावत् ज्योतिरेकं ज्योतिरात्मा एक इत्यर्थः यद्वा ज्योतिः प्रकाशस्वभावः एको द्वितीयः सूर्यः एकाकी
चरतीति श्रुतेः तपंतं सर्वं संतापयंतं शोषयंतं पुनः सहस्ररश्मिरपरिमितकिरणः शतधा अनेकधा प्रति
प्राणिनां प्रतिमांडं नानात्वमिमुख्य तथा वर्त्तमानः एष संदृश्यमानमंडलस्थः सूर्यः सविता प्रजानां प्राणोंत
रात्मा उदयत्युद्गच्छति उदयाचलाद्रिं मंत्रपदानामर्थः तथा च मंत्रवर्णः सूर्यः सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति

ति२ २ मी२

५१ तदेवं प्राणादित्यात्मनोऽन्नदृष्टिश्च विवरतः प्रजापतेः कार्यब्रह्मणो लोके कगुणविशिष्टस्याहंग्रहेण प्रत्यगात्मन
योपासनं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यनुबंधमुपदिश्य तन्निष्ठस्योपासकस्योपस्थितान्नभोजने कर्तव्यविशेषमुपदि
शति तस्मादिह एष उभयात्मैवंविदात्मन्नेवाभिध्यायेत्यान्नेव यजतीति ध्यानप्रयोगस्यैव मनोविकृष्टत्वं मतः
प्रतिपुष्टिपूर्वे पदर्तमित्यनेन तत्त्वावयेदिति एष पूर्वोक्तः प्रत्यगात्मा यस्मादुभयात्मा प्राणादित्यरूपस्तस्मादु
तस्मादेव एवंवित्पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणादित्यात्मविदात्मन्नेवात्मनि स्वस्वरूपाभेदेनैवाभिध्यायेत्याभिमुख्ये
न प्रत्यक्तया प्राणादित्यो ध्यायतीत्यर्थः ततो यद्यजति भूतजातं तन्महिमानमाविःकरोतीति तद्ध्यात्मन्नेवम
र्थ इति एवंप्रकारेण ध्यानेविद्विष्टेनैव तत्प्रत्यगात्माभिमत्यन्वयः किं तत्स्थानं प्रयोगस्य उपासनाप्रयोगस्य त
थाहृतं मन तैलधारावदवच्छिन्नादिवैदविच्छेदेन दीर्घकालादरनैरंतर्येमुपासेत तत्त्वेनिविष्टमनोरूपं ध्यानमिति
र्थः एवं ध्यायतः पूर्वोक्तो मनः प्रतिमनमोऽदुर्गत्वेऽदुर्वासनं तस्येन तेन मनः प्रतिपुष्टिपूर्वेपदर्तमित्यनेन वक्ष्यमाणे
~~उमन्त्रेणानन्तस्मिन्कालेपावयेत्पवित्रं दध्यन्तस्मान्मन्त्रोऽदुर्गवोऽदुर्वासनं तेन मनः प्रतिपुष्टिपूर्वेपदर्तमवित्र~~ ५१
न केवलमात्मनेन मंत्रेणानन्तस्मिन्काले पावयेत्पवित्रयेत एतन्मंत्राभिमंत्रितान्नप्राशनेन प्राणाग्निहोत्रवि

येत्युच्छिष्टोच्छिष्टोपहत

विधिनावशोधयेदित्यर्थः मंत्रं पठति उच्छिष्टोच्छिष्टोपहतं यच्च पापेन दत्तं मृतनसूतकादावसतोः पवित्रमग्निः सवि
तुश्चरश्मयः पुनंत्वन्नं मम दुष्कृतं च यदन्यादिति अन्योच्छिष्टं स्वोच्छिष्टं वोच्छिष्टमुक्तं तेनोपहतं उच्छिष्टेन उच्छिष्टो
पहतं मम अन्नं भोज्यं पापेन पापात्मना प्रतिनेन दत्तं श्राद्धान्नं मृतनसूतकादावुपहतं मम असतां प्रतिगृहीतं तस्माभि तत्र
केनापि यद्दत्तमित्यर्थः वसो वसुनाम्नो देवस्य पवित्रं पावयितृ अग्निर्वैश्वानरः सवितुश्चरश्मयो मम
भोज्यं नदत्तं पुनंतु पवित्रयंतु यदन्यच्च मम दुष्कृतं पापाचरणेन तत्पुनंत्वित्यर्थः अनेन मंत्रेणास्य भोज्य
मन्नमभिमंत्र्य पश्चात् अद्भिः पुरस्तादुपरिष्टाच्चादधाति पुरस्तात् प्राशनात् कुर्यात् आरंभात्पूर्वं यथा स्मृतिप्रामाण्यात् आपोशानं
गम्भूता आपस्ताभिः परिदधाति प्राणादीन्यरूपस्यात्मनः परिधानं वस्त्राच्छादनं ददं क्रियत इति नान्यश्चिं
तयेदित्यर्थः अनंतरं कर्तव्यं प्राणाग्निहोत्रं मंत्रविनियोगेन विधत्ते प्राणाय स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा समानाय स्वाहा उदानाय स्वाहेति पंचभिरभिजुहोतीति प्राणाय स्वाहेत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैर्यथापाठं कर्त
मं भोज्यान्नरूपं संकल्प्य समाहितो अभिमुखे नात्मन्यग्नौ जुहोति जुहुयादित्यर्थः अथावशिष्टं यतवाग्भुञ्जीत ते ।

अद्भिर्भूय एवोपरिष्टात्परिदधीत्याचान्तो भूत्वात्मेत्याह प्राणोग्निर्विश्वोसीति त्वचाप्यामात्मानमभिध्याये
पंच २ दिति अथ प्राणाहुत्यनंतरमवशिष्टं क्षिपेदंत मन्नं पृतवाकू मौनी सन्नश्नाति तान्मौनी संत्रिति मौनमंत्र
५२ विधीयते नाग्रानं नस्यमिति भिन्नांतरान एवमानसत्वादित्यर्थः अन्नेवशिष्टमवन्निभोजनानंतरमद्भिरुक्तमापो
शानां गमनताभिर्भूय एव पुनरपि पूर्वविदुपरिष्टादुपरिभागे परिदधाति नात्वपूर्वपरिपरिधानं द्विः कुर्यादित्य
र्थः तथा च श्रुत्यंतरं तस्मादाप एनं दक्षिणं पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधनीति पश्चादुत्थायाचा
न्तो भूत्वा करमुखपादशुद्धिं विधाय विधिवदाचम्य शुद्धो भूत्वात्मेत्याह आत्मानमीजानं आत्मेयत्नेन
कुर्वन्नुपासक इति या च प्राणोग्निरित्यादिवक्ष्यमाणामंत्राप्यामात्मानमभिध्यायेत्तामंत्रद्वयं वक्ष्यति
प्राणोग्निः परमात्मा वै पंचवायुः समाश्रितः प्रीतिः प्रीणातु विश्वं विश्वभुक् विश्वोसि वैश्वानरोसि विश्वंत
या धार्यते जायमानं विशंतु त्वांप्राकृतयः शुभसर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वामृतोसीति इति पंचवायुः प्राणापानादि
पंचवायुरूपः प्राणः प्रणेता शरीरेंद्रियव्यापारयिता यः स परमात्मा वै परमात्मैव अग्निरन्नस्य पाचकत्वात् देहंस
मास्थितः इति पूर्वोक्तयोजना यद्वा परमात्मैव समात्मैव समाश्रितः पंचवायुः प्राणोग्निश्च नान्य इति यो

जना ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति भगवद्वच
स्मरणात् स परमात्मा ज्ञाप्रीतस्तत्र सः सन्नु विश्वं सर्वमेव माँ वै भोक्तृवर्गं प्रीणातु आँ यतु न पयपुनः पुनः । विश्वंभुक्
विश्वं भुनक्ति पालयतीति विश्वभुक् इति प्रथममन्त्रार्थः हे प्राणाग्न्यात्मन् त्वं विश्वमसि यतो वैश्वानरो
विश्वनरनयनादीश्वरस्त्वमसीत्यर्थः कुतो विश्वात्मत्वं विश्वमसि यतस्त्वं वैश्वानरः अत आह विश्वं त्वया धार्यमाणं त्व
या धार्यते त्वमेव स्वात्मनो विश्वभुक् त्वाद्यं पालयसीत्यर्थः सर्वाः आकृतयः आसमन्तात् कृत्यन्त इत्याकृतयः हवी
षि सर्वाणि त्वां विशन्तु त्वया हि ता भवन्तु किंच तत्र सर्वाः प्रजाः यत्र त्वं विश्वामृतोऽसि विश्वममृतोऽसि विश्व
ममृतं यस्मिञ्जीवयसि इति विश्वामृतः हेप्रत्र तत्रैव सर्वाः प्रजाः स्वस्थाः जीवन्ति इत्यर्थः इति द्वितीयमन्त्रसमासिद्धोत
नार्थः इदानीमेवंविदः कोऽन्नेन फलं वदन्नन्नं प्रशंसति एवं विधिनान्नस्वल्पेनान्नेनात्रं तत्पुनर्हूपेतीति एवमुक्त
प्रकारेणानेन विधिनात्राविद्वान्पुनरन्नत्वेन स्वल्पेनात्यन्तं यः स्वयं सर्वस्यात्ता भवति नाम्नेनाद्यत इत्यर्थः
ई पुनरन्नमेवं विदुषः श्रीतनीयान्तरे विज्ञो भवत्यामानुमाम्नन्ते ॥ अथापरं वेदितव्यमुक्तारोऽविकारो सामपक्षे

५३ स्य यथा तन्त्रमन्त्रादयश्चेतस्योपव्याख्यानमिति ॥ अथेत्यर्थान्तरोपक्रमार्थः ॥ अपरं पूर्वोक्तात्कर्ममंत्ररूपादन्यदेवापि
तमंत्रवितन्यितमस्तीत्यर्थः किं तदित्युच्यते ॥ अस्यात्मपरस्यात्मपदजनरूपस्य भोजनस्य संबंधी उत्तरो विकारो
विकरणोऽस्तु विभजनं कोऽसौ यथा तन्त्रमन्त्रादयश्च अरनीयमन्त्रो वेति विभजनं कथमित्यत आह तस्योपव्याख्या
नमिति तस्योत्तरविकारस्यास्यह व्याख्यानं क्रियत इति शेषः वक्ष्यमाणविभागेनात्मतन्त्रमन्त्रादिव्याख्यानेष्वं कं तयदि
तिमात्यर्थार्थः तत्र किं मन्त्रं किं मन्त्रादयमित्येतत्त्रादवस्वरूपात्मोभिर्दर्शयाति पुरुषश्चेतनाप्रधानो तस्यः स एवं भो
क्ताप्राकृतमन्त्रं फुंकारेतीति प्रधानं प्रकृतिर्जगद्बीजमव्याकृतमादिरूपं दवाधं तस्यां तमर्थ्येतत्सत्ताप्रदत्वेन
स्थितो यश्चेतनाश्चेतनः पुरुषः स एव भोक्ता प्राकृतं प्रकृतिकार्यमन्त्रं भुंक्ते इति ॥ अर्थात्प्रकृतिर्नाधिकारापन्नामि
त्यादिस्वरूपमुक्तमित्यर्थः ॥ अर्थादुक्तमन्त्रस्वरूपं विभजते तस्मान्मभूतात्मा ह्यन्नमस्य कर्तापि प्रधानमिति
तस्य सर्वोक्तस्य भोक्तृत्वं भोक्तासाभासः कार्यकारणसंघातरूपोऽन्नभोग्यं हि ॥ अस्य प्रसिद्धात्मनः कर्तापि प्रधानं हि
वेक्तिः सोऽपि भोज्य इत्यर्थः उक्तार्थमारमुपसंहारव्याजेनाह तस्मात्त्रिगुणो भोज्यो भोक्ता पुरुषोऽन्तःस्थ इति त्रिगु

णां प्रधानेन कार्यरूपं भोग्यं भोक्ता पुरुषः प्रधानान्तस्थः सर्वत्रेत्यर्थः उक्तमवस्थापि प्रमाणमाह अत्र दृष्टं नाम
प्रत्ययमिति दृष्टं दृष्टान्तेन प्रत्यक्षं नाम प्रसिद्धं प्रत्यक्षेनामत्र विधानमिति शेषः उक्तमर्थमुदाहरणेन बुद्धिमारोहय
ति यस्माद्बीजसंस्थावाहि पञ्चावस्थास्माद्बीजं भोग्यमनेनैव प्रधानस्य भोग्यत्वमाख्यानमिति पञ्चावो हि गवाश्व
महिषपुरुषादयः कुर्तुं विकल्पभोग्यत्वेन प्रसिद्धा यस्माद्बीजसंभवास्त्वङ्कुरमूलनालस्कन्धपरिणामादिसंभवास्त
द्बीजं भोग्यं पादानन्तराङ्कुरं प्रसिद्धमित्यर्थः बीजस्य भोग्यत्वप्रदर्शनफलं फलमाहानेनेति कार्येषु भोग्य
त्वस्य सिद्धत्वात्कारणस्यापि तत्सिद्धं कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः प्रमाणेनोपपादितमर्थमुपसंहरति
तस्माद्भोक्ता पुरुषो भोग्या प्रकृतिस्तयोर्भुक्तादिति व्याख्यानार्थोऽयं ग्रन्थः एवं प्रकृतेर्भोग्यत्वं प्रसिद्धं ध्वनेत्का
र्यस्य भोग्यत्वं प्रपञ्चयति प्राकृतमन्नं त्रिगुणभेदपरिणामत्वान्महदादिविशेषान्तं लिङ्गमिति यस्मात्प्रकृतेः प्र
कृतिः सर्वं कार्यरूपमन्नं तत्त्रिगुणभेदपरिणामत्वात्सत्त्वादिगुणविशेषपरिणामत्वान्महदादि महान्प्रकृ
तेराद्यो विकारो ज्ञानक्रियाशक्तिसमूर्छितः सञ्चाद्यो यस्य तन्महदादि विशेषाः विकाराः षोडश इत्युक्ता द्
महाभूतलक्षणाः अस्मदादिप्रत्यक्षयोग्याः श्रोत्रेणैव यस्य तद्विशेषान्तं तत्कीदृशं लिङ्गं लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेत्य

शाविधोंतःकरणाद्वेष्वान्तर्विध्या तस्मात्त्रितुविध्यो ४

५४ सन्नवोनेनेति भूतस्यादेः अवेतनंभोऽस्मिन्नित्यर्थः विषयाणां विशेषाविशेषरूपो विभागः सांख्यैः कृतः तन्मात्राण्य
विशेषास्तेभ्यो भूतानि पंच पंचभ्यः एते स्मृता विशेषाः शांता घोराश्च मूढाश्चेति विशेषाविशेषरूपाणां वि
षयाणां भोक्तृत्वसामान्येनोक्तं प्रत्येकमिंद्रियार्थेषु विशेषेषु को उपपत्ति -अनेनैव चतुर्दशविध[illegible]स्य मार्गस्य
व्याख्या कृता भवतीति बाह्येंद्रियप्रवृत्तिमार्गोदि[illegible] मार्ग इति चतुर्दशविधो मार्गस्तस्यापि भोक्तृत्वेन व्याख्या कृ
ता भवतीत्यर्थः प्रतिपादितार्थश्लोके[illegible]न संगृह्णाति सुखदुःखमोहसंज्ञस्त्रैभूतमिदं जगत् न हि बीजस्य का
दुपरिग्रहोऽस्तीति यावन्नत्र स्मृतिरित्यति सुखदुःखमोहकरत्वात् त्रिगुणात्मकमिदं जगत् सुखादिसंज्ञितमन्नम्
नं हि प्रसिद्धमित्यर्थः बीजस्य यत्स्वाऽस्वादनं तस्य परिग्रहस्तावन्न भवति यावत्कार्यकारणेन प्रवृत्तिः प्र
सवः तस्मात्कार्यं त्रिगुणात्मकं भोऽपि दृष्टाकारणं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकं भोक्तृत्वमनुमेयमित्यर्थः किंचापः
यदुक्तं सर्वप्रकृतिकार्यस्य भूतात्मनोऽतस्योप्यवस्थावत्वात्परिणामत्वमस्यास्तीति त्रिगुणात्मत्वमनन्तत्वं वाभिदुपि
त्याह तत्स्या तस्याप्येवं तिस्त्र अवस्थास्त्वितत्वं भवति कौमारं यौवनं जरा परिणा[illegible]दत्रामिति अवे
स्थात्रयमेव विभजते कौमारमित्यादिना अवस्थात्रयस्य कार्यत्वं साधयति परिणामित्वादिति तदत्रैव ५४

मर

तस्यमूर्तात्मनोऽन्नत्वंसिद्धमित्यर्थः कार्यद्वारोक्तंप्रधानभोग्यत्वंप्रपंचयति एवंप्रधानस्यव्यक्ततांगतस्योपलब्धि
र्भवतितत्रबुद्ध्यादीनिसर्वेंद्रियाणिभवंत्यध्यवसायसंकल्पाभिमानाइत्यर्थेंद्रियार्थानुपंचस्वादूनिभवंत्येदंसर्वाणीं
र्थकर्माणिप्राणकर्माण्येवंव्यक्तमनुपमव्यक्तमतत्रमस्यभिगुणोभोक्ताभोक्तृत्वाच्चैतन्यंप्रसिद्धंतस्येति एवंचस्य
मात्रप्रकारेणप्रधानस्यव्यक्ततांगतस्यकार्यनामापन्नस्योपपन्नस्योपलब्धिर्भवतिकथंतदाह तत्रव्यक्तेषु
प्रधानकार्येषुप्राप्तस्वादुस्वादनमास्वादनंग्रहणमितियावत्तस्मिन्स्वादुनितन्निमित्तंबुद्ध्यादीकरणानिभ
वंतिप्रवर्तंतेबुद्ध्यादिभिःप्रधानकार्यंगृह्यतइत्यर्थः बुद्ध्यादिस्वरूपमध्येमपदिशति अध्यवसायइति
निश्चयात्मिकाबुद्धिरध्यवसायःसंकल्पेनव्यापारवदंतःकरणंमनःसंकल्पःअहंकाराभिमानवांतःकरणाह
ङ्किरभिमानइतिएतेबुद्ध्यादिनाष्टार्थइत्यर्थः अथबुद्ध्याद्युक्तेवजाग्रद्दशायामितियावत् इंद्रियार्थान्नुरा
दूरस्थरूपरसगंधाख्यान्विषयान्प्रतिपंचज्ञानेंद्रियाःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानिसर्वस्वादूनि
भवंति उक्तान्विषयानास्वादयितुंकरणानिभवंतीत्यर्थः उक्तमर्थंकर्मेंद्रियेषुमुख्यप्रायेणवातिदिशति

एवमिति सर्वाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां कर्मेंद्रियाणां कर्माणि प्राणस्य मुख्यस्य कर्माणि प्राणनाप
५५ ननादीनि वचनादानगमनविसर्गानंदाख्यानि चालनादीनि प्रतिवादुन्निमवंतीति योजना प्रपंचितमर्थमुपसंह
रति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण मुक्तमन्त्रासिद्धं मुक्तरूपात्मकारणत्वात् मुक्तस्य मुक्तवदेव मुक्तमस्य मंत्र
मनुमेयमित्यर्थः अस्य मुक्तरूपस्यात्मस्य निर्गुणो भोक्ता निर्विकारश्चात्माभीक्ष्णेत्यर्थः अंतःकरणवि
दाभासाविवेकादौ केवलप्रतीयमानोपि न स्वभावतो भोक्ता कर्ता च इतिवसदेति भावः तस्मात्मनो भोक्तृत्वादेव त ४
तत्स्य सर्वस्य कार्यकारणात्मकस्य मुक्तात्ममुक्तवाच्यस्य संनिधिमात्रेणास्य चैतन्याभासेन व्याप्तत्वादे
त ४ तन्यं चैतन्यत्वप्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धं ज्ञातं भवतीत्यर्थः इदानीं मन्त्रात्मनो भोक्तृत्वं प्रकृतिपुरुषयोः सोमत्वमग्निवे
वध्यायेदिति गुणान्मुपदिशति यथाग्निर्वेदे वानामन्नादः सोमोन्नमग्निर्वान्नमिति सर्ववित्सोमसंज्ञो भूतात्मा
ति ग्निसंज्ञोप्यमुक्तमुखादिति वचनात्पुरुषो हव्यमुक्तमुखेन त्रिगुणमुक्तादिति दैवं वेदसंन्यासी योगी वात्मयाजी
वेत्यपदमन्नेकश्चिद्भूत्वागारेकाम्यिसः अविद्वान् सृष्टान्तीदु यार्थान्नव च्चौनस्थेश्चाति प्रविष्टान संन्यासी योगी ५५
वात्मयाजी वेतीति देवानां मध्ये योग्निरन्नादो न स्यात्ता वेप्रसिद्धो यथा तथा सोमोन्नमदनीयं प्रसिद्ध इति योजना

६५
घो २

तथा चक्रमंतरं ॥ अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोसृजत तदु सोमः एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निर
न्नाद इति तथा चैवं विघदायघेनाघते सोम्निर्यदैते सम सोम एवेत्यन्नान्नरूपमग्नीषोमात्मकं जगदित्येवं विद
ग्निनैवात्मात्मनैव सोमरूपमन्नमत्ति ॥ अतो नाद्यदोषैरग्निवन्न लिप्यत इत्यभिप्रायः ॥ अन्नमित्येवमिति पाठः प्रा
मादिकः पथ्यपाठः स्वमूलदेश्ययोजना ॥ अग्निरन्नादः सोमोऽन्नमिति यथाप्रसिद्धं चक्रमंतरेणैवाग्निनैव सो
मरूपमन्नमश्नन्नेनमयेन्नेवं विदन्नदोषैर्न लिप्यत इति ॥ आधिभौतिकान्नान्नादयोर्निरूपमाध्यात्मिकयो
पितयोर्दर्शयति सोमेति ॥ प्रथमभूतात्मा प्राकृतः केवलः सोमसंज्ञोऽन्नमित्यर्थः ॥ अव्यक्तं प्रधानमुखं भोक्तृत्व
दिप्रवृत्तिद्वारं यस्यास्य विद्यात्माव्यक्तमुखत्वेन मात्तृत्वमूर्तात्मा व्यक्तमुखः सन्नग्निसंज्ञो भवति तथा चायम
र्थः विद्याभासस्यानस्याविद्यात्माभेदेनाव्यक्तमुखत्वेनाग्नाह्यविषयभोक्तृत्वेनाग्निसंज्ञोऽपृथग्भूतात्माविद्या
त्मापेक्षयामसंज्ञोऽन्नमेवेति प्रकृत्यनुगतविद्यात्मीनाधिः प्राकृतो भूतसंघातोऽन्नमिति विभिन्नयेऽहेति एवमुक्त
विभागे प्रमाणमाह वचनान्तुरूपइति मुक्तइति वचनादित्यन्वयः एवमन्नान्नादविदं प्रशंसन्नस्मिन्दर्शने पुंसः
प्रवृत्तिमुपनयतीत्याहैवमिति योऽहं कश्चिदेव मुक्तप्रकारेणान्नान्नादविभागं वेद स इत्यध्याहार्यं समस्यामीत्यत्र कर्त्ता

आत्म योगी

५८ दर्शनकेवलं कर्मत्यागी संन्यासी किं त्वयमेवेति विधास्तूयते योगी चाष्टांगयोगनिरतोप्ययमेव न केवलं गु
हामुनिविष्ट=आत्मयाजी संस्कारार्थं यो जयेत् स=आत्मयाजी तथा च श्रावयती श्रुतिः स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं
मेनेनांगं संस्क्रियत इदं मेनेनांगमुपधीयत इति =आत्मयाजी तु यमेव न यज्ञमात्र इत्यर्थः को वा संन्यासी वात्मया
जी वेति प्रसिद्धायदात्मनार्थं विद्वान् स्तूयते इत्यपेक्षायां न स्वरूपमाहाथ यदवदिति =अथेदं निदर्शनमुच्यते अ
न्यागारे जन भूत्यां न भवने प्रविष्टाः कामिभ्यः कामिना कामातुरास्त्रियं केचिद् तिष्ठीरो न स्पृशन्ति यद्वत् किं तु ताः
र परिहरत्येव तद्वद्यो विद्वान् जिज्ञासार्थी प्रविष्टान् देवादागतो पुरस्थितान् स्पृशति=अनुरागेण न सीकरोति स संन्या सरव६
सी स योगी चात्मयाजी चेति व्याख्यानं इति न्यायः प्रार्थः विषयान्न स्पृहाः संन्यस्याद्दति इत्याद्वा ख्याइत्यर्थः १० एवं
दशाभिरनुवाकैः प्रात्मप्रविदैवं च प्राणादित्योपाधिद्वारात्मोपासनं नेति कर्तव्यताकं क्रमं मुक्तिफलमुप
३व दिश्य तत्परिसमाप्ते द्वानीं पूर्वप्रकृतस्यैव न्यासस्य [illegible] श्रियदात्मनोऽभ्युदयफलकमनेकविधमुपासनभेदव
कुं प्रकरणान्तरं प्रवर्त्तते तत्रात्रार्चिनत्वात्सर्वप्राणि [illegible] उपासनं विधातुं [illegible]
परं वाप्त तदात्मनो रूपं परं तन्मतन्मयो [illegible]

प्रदर्शना५ ता ५६

मै

पि ता भवति प्राणांश्चोत्सृजतीत्येव ब्रूयादित्यर्थः यदि खल्वश्नाति प्राणसमृद्धो भूत्वा पंता भवति श्रोता भवति स्प्र
ष्टा भवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीत्येवं ब्रूयात् अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्चित्पृथिवीं श्रि
के ताः अथो अन्नेनैव जीवन्त्यथैनदपियन्त्यन्ततः इति परमुत्कृष्टं वै प्रसिद्धमेतद्दृश्यमाणमात्मनः परमात्मनो रू
पं मूर्त्तिविशेषः किं तद्यदन्नं सर्वप्राणिजीवनं प्रसिद्धमोदनादिरूपं कथमस्य परत्वमिह यस्मादयं प्राणो मुख्य
प्राणप्रधानो ह्ययं संघातो नान्नमयोऽन्नविकारोऽन्नजीवनहेतुर्यावत् एतद्वान्वयव्यतिरेकमुपपादयति अथैतस्य
ध पंस्नते यद्यैनाश्नाति नान्नमुपजीवति तदाऽयं नाम मननासमर्थो भवतीत्यन्वयः एवमश्रोता भवतीत्यादि
योज्यं न केवलं मननाद्यशक्तिमात्रमेवानश्नतः किं तु जीवनमपि दुर्लभमित्याह प्राणांश्चोत्सृजति पार
त्यजति म्रियत इत्येवं ब्रूयाद्धि श्रुतिः तथा च छान्दोग्ये अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीया
द्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोतेत्यादि अन्नाभावे शक्तिरजीवनयोरभावदर्शनादिति व्यतिरेकमुक्त्वान
त्रैवान्वयमाहायैप्येति यदि त्वश्नाति तदा खलु प्राणसमृद्धः प्राणेन बलेन समृद्ध उपचितो भूत्वा मननाभ

धं २

वर्त्तीत्यादि स्पष्टं ॥ प्राज्ञे वयश्च त्वं तत्समुदाहरन्ते वंस्याहेति ॥ अन्नाडेतो बीजरूपपरिणताद्धे प्रजास्थावरजंगमाभि
काण्डजाद्येते उत्पत्तेयाः काश्चिदविशेषिताः पृथिवीश्रिताः पृथिवीमाश्रिताः ॥ अतउत्पत्त्यनन्तरमन्नेनैव वस्तस्व
जातु विनैनादन्नायेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति अथ जीवितक्षये अन्तेऽन्ने शारीरशवभावेनैव दन्नमेवापियन्ति
न्तालिङ्कार्यं प्रथमांलीयन्त इत्यर्थः ॥ पुनरन्नस्तुतिं करोति तत्स्ववक्ष्यमाणानन्तरं ब्रह्मत्वाय अथ अन्नं वायुर्जे
सर्वाणि हि वाश्मानि भूतानां ह्यहरहः प्रत्यन्नमभिजिघृक्षमाणानि भूतयोनिरादित्यो अन्नेनोत्तमोत्तपत्यन्नेनाभिषिक्ताः
पवंतीमे प्राणा अग्निर्वा अन्नेनो ज्वलत्यन्नकामेनेदं प्रकल्पितं वहलतेति ह वैरतिप्रसिद्धार्थे निपातो सर्वा
णामानि भूतानि पश्चु पश्यादि विपीलिकान्तानि अन्नमभिजिघृक्षमाणानि अहरहर्नत्यं प्रपतंतीति स्त
स्तः परिधमं तीति प्रसिद्धमेतदित्यर्थः किं वस्तुयोविरश्मिभिः कि रणैर्भौमं रसमुत्पमादत्तेत्तिस्थीकरोतितिनेका
त्रादौ तेनान्नादानेनामोस्तूर्यस्तपतिसमिद्धो भवतीत्यर्थः तथा वश्च अन्नं तारस्त्तूर्यमरीचिमादत्तेमर्वस्मान्नुवना
दधीति मरीचिग्रस्तमुद्दकमित्यर्थः इमे प्राणा मुख्यप्राणसहिता वागाद्यः प्राणा अन्नेनाभिषिक्ताः सिक्ता
त्राः संतर्पिताः संतः पवंति वलमन्त्ययेन पतंति स्वस्वव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः यद्वापवंति भोक्तुं विषयान्नुप

१ मित्तमिद १

यंतीत्यर्थः तथाग्निर्वृत्रघ्नेनेन समिद्धाद्यादिना भिज्वलति दीप्यते एवं देवतानामुपपुष्टी अभिदधाति अतोत्र
मात्मेत्युपासीतेत्येवं रूपाइति यत एवंदं महिमेदमन्त्रमतोन्नमात्मेत्युपासीतः सपेदित्यर्थः अत्रवृत्तस्वद =
ष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेनान्नेनात्मदृष्टिर्विधीयते न त्वात्राहंग्रहे हि स्तिन प्रतीकेनाह सङ्गतित्वेन प्रतीके ग्रहे
स्यायोदित्तत्वादिति द्रष्टव्यं एवं श्रुतेर्हेतुदाहरति शाखांतरीयमन्त्रमन्त्रस्यात्मसाम्यद्योतनेनेन तत्संकल्पं दृढयि ता४
तुं अन्नात्कृत्तानिजायंते जातान्यन्नेन वर्धंते अद्यतेत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति भूतोत्पत्त्यादिनिमि
त्तत्वमात्मसाम्यमन्नोक्तं अक्षरार्थः स्पष्टः १२ इदानीमं मन्त्रं पूर्वोक्तं विश्वभृत्वगुणं प्रक्षिप्य विष्णुश्रीरदृष्टौ =
पासनांतरमुपदिशति अर्वाम न्यापुरुं विश्वभृद्देनो मे वात नूर्भगवतोर्यदिदमन्नं प्राणो वा अन्नस्य रसो
मनः प्राणस्य विज्ञानं मनस आनंदं विज्ञानस्य तत्र प्राणवान्मनस्वान्विज्ञानवानानंदवांश्च भवति यो हैवं
वेदयावंतीह वै भूतान्यन्नमदंति तानात्मत्वस्यान्नमश्निपो हैवं वेद अन्नमेव विजरत्नमन्नं संवननं स्मृतं अन्नं =
पशूनां प्राणोन्नं ज्येष्ठमन्नं भिषक् स्मृतमिति विश्वभृत्वमन्नस्य साधयति प्राणो वा इत्यादिना रसः सारः को

५८

कार्यमित्यर्थः घ्राणोस्थिरे सति मनस उपद्रवयात्मनः घ्राणस्य रसः मनसो विवेकसामर्थ्ये सति विज्ञानोत्
त्ते विज्ञानं मनसो रसः विषयाध्यवसाये सत्यानंदादयादि ज्ञानस्यानंदो रस इति यो हेदं वेदेति संबंधः सो
त्र वा घ्राणवानित्यादिफलवचनं दृष्टं फलमुक्तोऽदृष्टं च फलमाह पार्वतीहेति पार्वती हलोके भूता
ऽन्नमदंति भक्षयंति तावत्सु सर्वेषु तेषु भूतात्मा सन्नन्नस्थो भूतानंतस्थोन्नमन्त्रोपासकः तावत्त्वं तदव
स्थैरपि पाठे तेषु भूतेष्ववस्थितस्तेषां मामश्नंत्यः सन्नमत्तीत्यर्थः कः यो हेदं विश्वरूपं विष्णुतनुम
न्नं वेदोपासीदित्यर्थः उक्तमन्नमुपास्यमन्नं विष्णुतनुत्वं दृश्यं हंत्वा यत्त्वमित्यर्थं श्लोकमुदाहरति अन्नमेवेति
ऽन्नमेव विजरं तं विजरत्वं नयतीति विजरं तं विजरमेव वा विजरं तं तथा च श्रुत्यंतरं अन्नं ब्रह्म प्राणोन्नरसं
वदंतीति तथा अन्नं संवननं तं भजनीयं स्मृतं ज्ञातं अन्नं बहु कुर्वीत तद्व्रतमिति श्रुत्यंतरात् अन्नं पशू
नां प्राणाः अन्नात्प्राणा भवंतीति श्रुतेः अन्नं लोकप्रथमजं रसादपेक्षया ह्यन्नं सिद्धत्वात् अन्नं हि भूतानां
ज्येष्ठमिति श्रुत्यंतरात् अन्नं भिषजं भेषजं ह्यन्नं व्याधिनिवर्तकं स्मृतं तस्मात्सर्वौषधमुच्यत इत्यन्नं प्रकृ ५८

न्यश्रवणादिति श्लोकार्थः २५ पुनरस्यैवात्मनः कालात्मके दृष्टिं विधातुमुत्तरमनुवाकं तत्र यं प्रवर्त्तते तत्रात्र
स्य कालाधीनत्वात्कालस्य चादित्याधीनत्वादन्नोपासनानन्तरं कालादित्योपासनविधानमिति संगतिः विव
क्षानु कालात्मानं स्तौति = अथान्यत्राप्युक्तं मन्नं वा अन्नस्य सर्वस्य योनिः कालश्चान्नस्य सूर्यो योनिः कालस्य
तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादिकालात्संभृतं द्वादशात्मकं वत्सरमेतस्याग्नेयमर्द्धमर्द्धं वारुणं मघाद्यं श्रविष्ठार्ध
माग्नेयं क्रमेणोत्क्रमेण सार्पाद्यं श्रविष्ठार्द्धान्तं सौम्यमेतत्रैकैकमात्मनो नवांशकं सचारकविधं सौक्ष्म्यत्वादेतत्प्र
माणमनेनैव प्रमीयते हि कालो न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैत्यात्म
संबोधनार्थमित्येवं ह्याहेति = प्रथमानुपासनान्तरोपक्रमार्थः = अन्यत्रापि कालविषये इदमुक्तं = अन्नमदभुक्तमि
त्येवा = अन्नं वै प्रसिद्धमस्य प्राणिजातस्य सर्वस्याविशेषस्य योनिः कारणं कालस्तान्नस्य योनिरित्यनुवर्त्तते काल
न्तस्तु अन्नं प्रस्तूयते न स्तूयः सविता कालस्य योनिः तस्य हि कालनिर्मातृत्वं प्रसिद्धं तत्र कालस्वरूपं तत्प्रमाणं प्रोक्ताव
यत्कथं कालोऽन्नस्य योनिरित्यत आह तस्यैतदित्यादि तस्य कालस्यैतद्रूपं रूप्यतेऽनेनेति रूपं स्वरूपं विस्तारतन्नि =
मेषादेर्न्निमेषकलाकाष्ठाघटपलप्रहरवर्षान्तं संभृतं घटितं द्वादशमासात्मकत्वाद्द्वादशमासात्मकं वत्सरं संवत्सररूप

वि ३

मस्ति एतत्स्वरूपमिति संबंधः तथा चोक्तं श्रीभागवते यो यं कालस्तस्य ते व्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वं
निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये इति निमेषादिसंवत्सरांतव्यवहाराश्रयः कालइति कालस्व
रूपमुक्तं भवति इदानीमुक्तलक्षणः संवत्सरात्मककालस्तदवयवैरेव यज्ञमेय इत्येवं दर्शयंस्तावत्कालावयवपूर्वकमुत्त
मादिक्रमेण यज्ञमाह इत्यनेनाप्यादिना एतस्य संवत्सरात्मनः कालस्य द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः द्वादशमा
सात्मकस्यार्द्धमुत्तरायणं षण्मासरूपमाग्नेयमग्निदेवत्यं सोमस्याप्रधानत्वात्सम्पण्मासस्य अर्द्धं चोत्तरायणं वरुणा
दैवत्यं दक्षिणायनं षण्मासरूपं जलप्रधानत्वात्सम्पण्मासस्येत्यर्थः तथा चतयोरुदकयोः कार्ययोः पर्यायेणाग्नि
यत्नप्रहत्यम्यथानुपपन्ना यस्मिंस्तु भूतोर्थः कल्प्यते स कालस्तु भगवानुगतः संवत्सरात्मा सिद्ध इत्यर्थः इदानीमयना
वयवभूतानृतून्पुत्रादवक्षिणं स्तुयाह्रातनया नाक्षत्रमयनद्वयं प्रकल्प्यातद्वारा कालसमावस्थितम् अयायमिति म
घानक्षत्रमारभ्य श्रविष्ठार्द्धनक्षत्रस्यार्द्धमयं सार्द्धसार्तं तथा च सवितार्क्रमेणानीचैः क्रमणेन त्विंशरागत्याभुक्ते
नावदाग्नेयमग्निदेवत्यं तत्र हि कालेऽग्नेर्देवैरुद्गीता नैर्मनुष्यैरुपास्यते तथा सार्पाद्यं सर्पदेवत्यमाश्लेषान्त नक्षत्रे
सार्धं तत्र भृतिश्च विष्ठोत्तरार्द्धेतियाचत्सविता क्रमेणोर्द्धमार्गक्रमणेन त्वचारगत्याभुक्ते नाव सौम्यं सोमदेव

४५

५ॐ

थं

॥

मा ४

रव्य ३

त्यं तस्मिन्हि काले वैस्तापातैर्मनुष्यैर्देवैश्चोपास्यत इति अत्र आविष्टार्द्धं सार्पं त्यमिति नियमः पिवक्तुमुवि
तं तथापि यथाविभक्तयोः समययोः स्वभावभेदलक्षणस्य स्पष्टीकरणार्थं सार्पाद्यमुक्तं अविष्टायां सवितारविर्न
मानेशानानुरश्लेषसार्द्धाद्यग्रहणे हि तु स्पष्टः स्वभावनिर्दिष्टो भेदो निर्दिष्टः स्यादितरत्र तु स्पष्टस्तत्रातपप्रावृष्य
४ उकर्ण विवादाभावात् तथा च स्वभावभेदस्पष्टीकरणायार्थ एव क्रमो विवक्षितो न तु नक्षत्रपाठक्रम इति भावः अत्रा
छ पि ज्ञातो योग्निर्यन्तनः तृप्तिहेतु कालकल्पना पूर्व वहुक्षमा इदानीमुक्तैः सप्तविंशतिनक्षत्रैर्द्वादशराश्य
कैर्देन मासकृत्तिमाह नक्षत्रेति नक्षत्रेषु नवके अश्विन्याद्यस्मिन्नक्षत्रे वा राक पदैकैकं न वा राकं तदात्मनः सं
स्त ४ वैरात्मनः एकैकोवयवं इति योऽयं अंशाः पादः नवांशाः नवपादाः सपादनक्षत्रद्वयावच्छिन्न एकोराशिः सूर्य
गत्यनुसारेणैको मासः संवत्सरात्मनः कालस्यैकोवयवः इत्युक्तं भवति तथा च तत्तन्मासस्वभावनियमेनो
पि कालकल्पनमुन्नेयं एतत्सर्वं सचारकविधं वारश्चक्रमणं तत्रैविध्यप्रकारस्तया विधया सहितं सवारकविधं
एतच्छ्योतिःशास्त्रोक्तकलादिकालावयवगणनया सूर्यरश्मालोकश्च सर्वमवधेयमिति नामायोर्थः उक्तैश्वा शिन १

नक्षत्रादिषु प्र ६ क्षमरणं १

मै.टी.

हेतुमानि १ त्यादि १

८० वर्णैः कालोनुमेयस्तत्र आह सौक्ष्म्यादिति सूक्ष्मत्वादित्यर्थः इंद्रियागोचरत्वात्कालस्येन तत्पूर्वोक्तमनादिरूपं प्र
ईमाणां कालोस्तित्वेन तत्रानुभवसंवादयति अनेनैव हि पूर्वोक्तप्रकारेण कालः प्रमीयते समयगवधायेन
प्रत्यक्षादिनेत्यर्थः किमेवं प्रमाणोपन्यासेनास्ति वे कालः स्वयमेव दृश्यतेति मंदाशंकायामाह नेति अना
दिमायावच्छिन्नचिद्विलासस्वरूपस्य कालस्य जडत्वात्प्रमेयांतरवन्मायाधीनसिद्धिकत्वमित्यर्थः यदि काल
स्याप्रमेयत्वं नहि निमेषावयवादीनामपि कालावयवानां कालत्वाविशेषाद्भेदे सति कथं कालेन कालः प्रमे
यतत्र आह प्रमेयोयमिति पृथक्कालदवयवावयवविभावेन भेदास्य प्रमेयोपि प्रमाणत्वमुपैतीति प्राप्नोति किमर्थ
आत्मनः स्वस्य समाप्त्यावधनार्थमवधारणार्थं दीपप्रकाशेन दीपानुमानवदित्यर्थः एवं ह्याह एवंविधः का
लः सूर्याधीनइत्यत्रोदाहरणमाहेत्यर्थः यावंतो वै कालस्य कलास्तावतीषु चरत्यसौ यः कालं ब्रह्मेत्युपा
सीतेति कालस्तस्यातिदूरमपसरतीत्येवं ह्याह कालात्स्रवंति भूतानि कालाद्वृद्धिं प्रयांति च काले चास्तं निय
च्छंति कालो मूर्तिरमूर्तिमानिति यावंतो वै प्रसिद्धाः कालस्य कलांशास्तावतीषु सोसविनाचरतितत्त्व ८

मै.टी.

५२ एतदपि अज्ञानादीनां हन्तॄ संवेदितत्वं एवंविधैः शरीरैस्त्रिभिः स्तूयमानं माविन्नं स्वरूपं निर्दिशति ॥ अचिंत्य इत्यादिना ॥ अ-
मूर्त इति छेदः ॥ अचिंत्यो मनसामगोचरः ॥ अमूर्तोऽपरिच्छिन्नः गभीरो दुरवगाहः कर्मेद्रियागोचर इत्यर्थः गुप्तो ज्ञानेंद्रिया-
विषयः ॥ अनघः पुण्यपापरहितः घनो मेघः गहनो दुर्विवेकः निर्गुणो रूपादिगुणरहितः शुद्धो निर्लेपः भास्वरः सर्वा-
भासकभारूपः गुणाधुक् त्रिगुणविकारसाक्षी बिभेत्यस्मात्सर्वमिति भयं कारणरूपः ॥ अनिवृत्तिरकार्यरूपः यद्वा
निवृत्तिः सर्वसिद्धिरूपः प्रसिद्धार्थमन्यत् मेघो मघवा निंद्रः इन्द्र इत्यर्थः सर्वस्यांतरो भोक्ता जीवस्तस्याप्यांतरत्वादंत-
रांतर्यामीत्यर्थः १ इंद्रश्चित्रकृदित्यादि समाने इंद्रश्चित्रकृत्पूर्ववद्देवो हृषीको भगवानः सोमो रुद्रा द्विदृक्षिणानंदयति
तपति वर्षति सृजति पुनर्विशत्यपि तद्विवरणेक्षंत्यनाद्यनंतोऽपरिमितोऽपरिच्छिन्नोऽपरवर्णोऽपः सनंतो लिंगो मूर्त्तेनिंतत्वा-
त्कोऽर्धनाभास्करः ॥ अनाद्यंत इत्यादि विशेषणानि सवितनुः सर्ववंधानानार्थानि यथाश्रुतं विज्ञेयानि २ मरुताज-
गतीत्यादि समाने मरुतो जगतां समस्तदेवैर्वरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चाद्दर्शति तपति वर्षति सृजति पुनर्विशं-
त्यंतर्विवरेणेक्षंति तं जांतमपत्राहृषमधमशोकमानंदं तत्सं स्थिरमचलममृतमस्पृतं ध्रुवं विष्णुं मंत्रितं सर्वापरं धामे-
ति ३ विश्वेदेवा इत्यादि समाने विश्वेदेवा अप्रतुहुकैकविंशौ वैराजः शरत्समो भोवरुणः साध्यानुत्तरतः उपर्यंति

वरूपेणाविवेकात्तस्मादात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मा भेदेन ध्यानं कर्तुं प्रशस्तं न कर्तव्यमिति भावः ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे नमः इति शां
ति पाठो मंगलार्थः ॥ ३८ ॥ इति मैत्रीशाखोपनिषद्दीपिकायां षष्ठः प्रपाठकः ॥ हरिः ॐ ॥ सप्तमोयं प्रपाठकः प्रकीर्ण
नैकोपदेशपरः तत्रादितः सप्तभिरनुवाकैः सविज्ञायमुपास्यत्वेनोक्तं सविस्तरं सफलमात्मपर्यवसितमुपदिशति
॥ अग्निर्गायत्रमित्यादिना ॥ अग्निर्गायत्रं त्रिवृद्रथंतरं वसंतः प्राणो नक्षत्राणि वसवः पुरस्तादुद्यंति तपंति वर्षंति स्तु
वंति पुनर्विशंत्यंतर्विवरेणेक्षंत्यचिंत्योऽमूर्तो गभीरो गुप्तोऽनवद्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो गुणभुग्भयो निर्वृ
त्तिर्योगीश्वरः सर्वज्ञो मघोऽप्रमेयो नाद्यंतः श्रीमानजो धीमाननिर्देश्यः सर्वसृक् सर्वस्यात्मा सर्वभुक् सर्वस्येशानः सर्व
स्यांतरांतरः इति ॥ अग्निर्देवता गायत्रं छंदः त्रिवृत्स्तोमः रथंतरं साम वसंतऋतुः प्राणः प्राणनवृत्तिरंतः नक्षत्राणि
अश्विन्यादीनि वसवो देवगणास्ते विशेषाः एतेषां सर्वं मूर्तिमंतः सवितुः पुरस्तात्पुरोभागे उद्यंत एतैः पुरोभागे परिवृतः स
विता ध्येय इति विवक्षितं तापकाले एते तपंति वर्षासु वर्षंति तदवसरे सवितारं स्तुवंति पुनरस्तंगच्छंति सवितृ=
र्यंतर्विशंति ॥ अथवा भोगकाले सवित्राभिन्नममृतं भोक्तुमंतर्विशंति सवितृमंडलमनुप्रविशंति विवरेणाकाशेन
किरणद्वारमार्गेणेक्षंति भोज्यममृतमीक्षंते पश्यंति ॥ अथवा विवरेण समयविशेषेण भोगं प्रतीक्षां कुर्वंतीत्यर्थः

दनेन ब्रह्मदर्शनमित्युक्तमनूद्य तत्रोपयुक्तं हरणमाह शरीरप्रादेशमङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वातः परमतां गच्छत्यत्र हि स ॥
र्वे कामाः समाहिता इत्यत्रोदाहरन्ति ॥ अङ्गुष्ठप्रादेशशरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद्द्वित्रिधा हि तद्ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो
ना भुवनान्याविवेश ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे नम इति ॥ शरीरप्रादेशमात्रपरिमिते हृदयान्तर्गतेऽङ्गुष्ठमात्रे कमले हृदि दहरे शरीरं प्रादेशा ब्राप्प
ङ्गुष्ठमात्रमित्युच्यते तादृगङ्गुष्ठमात्रकमलान्तरभिव्यक्तत्वादङ्गुष्ठमात्रं सन्तमणोरप्यणुं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरं
दुर्लक्ष्यमेवंविधमात्मानं ध्यात्वातः ततो नितरां चतुर्जालब्रह्मकोशं भित्त्वा परमतां परमात्मभावं गच्छति ॥ यथोपासितं परमात्मा
नमनुभवतीत्यर्थः ॥ अत्र हि परमात्मनि सर्वे कामाः स्वमनोमात्रसंकल्पसाधनाः समाहिताः स्थिता अस्मदुक्तस्त्र
गत्वा विंदतीति शक्त्यं तरति इत्यत्रापि मन्त्रमुक्तार्थं उदाहरन्ति ॥ अङ्गुष्ठपरिमितकमलमुक्तं प्रादेशशरीरमात्रं प्रादेश
परिमितहृदयान्तःशरीरमभिव्यक्तमिति यावत् प्रदीपप्रतापवत् प्रदीपप्रकाशवत् द्वित्रिधा द्वित्रिप्रकारं मंदम
ध्यमोत्तमप्रकारं तैलवर्त्यादितारतम्यवशात् प्रकाशाइवाभिव्यंजकान्तःकरणशुद्धितारतम्याद्भिव्यक्तितारत
म्यवत् तद्ब्रह्मान्तर्यामित्वलक्षणमभिष्टूयमानं समभिनन्द्यमानं प्रशास्तृतयोपलक्ष्यमानं महो देवो महान्देवो विश्व
विदात्मको भुवनान्याविवेश प्रविवेश विधमात्मतत्त्वं नदेवब्रह्मणपञ्चेदं ब्रह्मन्देवं महान्देवो भुवनानि स्थावरजंगमानि जी

कै॰दी॰

को ३

साक्ष्यविवेकलक्षणेन तत्त्वज्ञानेन भिंदंतु मूलयत्स्त्यागर्थमुद्धरन्नित्यर्थः अतः परमाकाशं सर्वोपदावाच्यं कार
णोपाधिकमाकाशं वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मेत्युक्तलक्षणं ब्रह्मविद्यादिति शेषः अत्र हि आका
शो ब्रह्मणो उपासनार्थं यानि सूर्यसोमाग्नीनां मंडलानि सात्विकानि सत्त्वगुणात्मानि कल्पितानि तानि भित्त्वा सूर्य
दिदेवतादिकमखिलं प्रपंचं परे कारणे ब्रह्मणि प्रविलाप्येत्युक्तं भवति तत्र उपास्योपासकभेदप्रतिभासहेतुमा
वात् शुद्धः प्रत्यगात्ममात्रतयावस्थितो विद्वान्सर्वात्मत्वं शुद्धसत्त्वमयांतःकरणवृत्तावभिव्यक्तं गतमवलंबि सोय
कविशेषणेनोपलक्षितं ब्रह्म पश्यति साक्षादुपलभत इत्यर्थः अत्र सत्यकामसर्वज्ञत्वमयुक्तमिति ब्रह्मविशे
षणेन कारणे ब्रह्मणि प्रपंचं प्रविलाप्य तत्कालेन शुद्धं ब्रह्म प्रविशतीति गम्यते उपासनाप्रकरणात् अत एव सर्व
परं धामेति विज्ञेयं गुणे सर्वमपरं निकृष्टं यस्मात्तस्मादेवापरं स्थानं कारणमित्यर्थः न चैवं सति वन्दुर्जालैर्वलकोशैर्भिंदंत
नुपपन्नमिति शंक्यं तस्य क्रमसाध्यपरममुक्त्यपेक्षत्वात् प्राक्तनोक्ते विवेकः प्रारब्धप्रतिबंधक्षये सफलं करिष्यतीति
सर्वमनवद्यं अत्रोक्तेर्थे उदाहरंति अथ यद्दस्यार्थः उदाहरणं पठति रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः तेजोम
ध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः तेजोभिः स्पष्टार्थमन्यत् मंडलभेदक्रमेण ब्रह्मप्रवेशाभेदमुदाहृत्य कोशभे

दि ४

दोषः यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुत्यैवं मनोः प्रशंसनात्स्वायः श्रुतिरेवमनुवचनमिति गम्यते यदाग्नौ प्रास्ताहु
तिः सम्यगिति वचनं कथं खल्वानरगतमवेदं सन्निबद्धमिति न मनुप्रणीतं मनोनादिसिद्धया श्रुत्या कथमवगन्ता विस्मृ
ति वचनमुदाह्रियत इति नन्वं का स्पर्द्धं श्लोकं तत्कार्थः ५ इदानीं पृथिवीगार्हपत्य इत्यादिनोक्तप्रकारेणाग्निहोत्रं जु
ह्वतः फलप्राप्तिं सोपस्करामाह ॥ अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्त्यतः संमोहं छित्वा न क्रोधांस्तुवानः काम
मभिध्यायमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिंदेत्ततः परमाकाशमत्र हि सौरसौम्याग्नेयसात्त्विकानि मंडलानि भित्वात
तः शुद्धः सत्वांतरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतंत्रं चैतन्यं
स्वे महिम्नि तिष्ठमानं पश्यत्यत्रोदाहरंतीति यथोक्तप्रकारमग्निहोत्रं जुह्वानः कालेनुष्ठुपेतांतःकरणः सन् लोभ
मयं जालं श्रेयोमार्गनिरोधकं भिनत्ति विदारयति ॥ अतोनंतरं लोभमूलं मोहमविवेकलक्षणं छित्वा विवेकेनोच्छि
त्त्वा क्रोधान् क्रोधमयानुभावान्न स्तुत्वा नोत्कृत्वा नो न प्रशंसन्ननानुपरित्यजन्निति यावत् कामं मोक्षलक्षणमभि
ध्यायमानो मोक्ष एवमे फलमस्त्विति वा मनसा लिप्सन्नित्यर्थः तत तत एवं सम्यगुपशुद्धांतःकरणो मनश्चतुर्जालं ब्रह्म
कोशं चतुर्भिरन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयैः कोशैर्जालैः परिवेष्टितं ब्रह्मकोशं ब्रह्मणः परस्याच्छादकं मायाम
यमानंदमयाख्यं तस्मिन्नु हि ब्रह्म निहितं श्रूयते यो वेद निहितं गुहायां परमे ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति च न कोशं भिंदन्सात्त्वि ४०

व्योमन्

त्कर्म४ ष्टे४ तिप ३ नरत्वा

मादित्यंगमयत्यतोयोरसोस्ववस्तउज्जीयवर्षतितेनेमेप्राणाः प्राणेभ्यः प्रजाइत्यत्रोदाहरंतियद्धविरग्नौहूयतेतदादि
त्यंगमयतितत्सूर्यरश्मिभिर्वर्षतितेनान्नंभवत्यन्नाद्भूतानामुत्पत्तिरित्येवंस्यादृ = अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप
तिष्ठते = आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाः यस्मादुक्तानिकर्माणि = अभीष्टफलदानितस्मात्तेषांवीर्यवत्त्वं[illegible]यो
मित्यनेनमंत्रेणदातुर्यारितेनैनंज्ञानमुपासीतनानासर्वेणानुतिष्ठेदित्यर्थः तथाचाहभगवान्तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञ
दानतपःक्रियाः प्रवर्तन्तेविधानोक्ताः सततंब्रह्मवादिनामिति यतोऽपरिमितंतेजोस्यैत्रोषः = अस्योंकारस्येतितेजःप्रभावो
ऽनवधीत्यर्थः ब्रह्मरूपत्वात्तस्येतिभावः तत्तेजस्त्रिधाभिहितममितोहितंनिहितंकथितमितिवा = अग्नौहोमाद्याधारत
याकर्मनिवर्तके आदित्येदेवतात्मनिप्राणात्वकर्मफलभोक्तरियजमानेवेतित्रेधाविहितमितितदर्थः एतेनकथनोपयो
गमाहार्थेवेति = अथैवंसतिएषावाक्सत्रमितिप्रनाडीकाररूपा अन्नवकुलपतीसन्नेवकुः प्रथमार्थोहितायास्त्येवविधे
याग्नौहुतंहविरादित्यंगमयत्यतोहविष आदित्यप्रविष्टाद्यौरसोरश्मिपादपाकेनास्त्रवेक्षारसउज्जीथ्यंयथास्यात्तथावर्ष
नितउद्भैः शघृंकुर्वन्वर्षतीत्यर्थः तेनवर्षणेनवर्षणाभिषिक्तेनान्येनेतोनतरसेप्राभिस्फाः प्राणाः स्थिराभवंतीत्यर्थः प्रा
णेभ्यःप्राग्जीवस्तोऽहिवलवन्तः प्रजाभवंत्यत्रोक्तेऽर्थेउदाहरंति उदाहरणवाक्यंनिगदव्याख्यातं एवंस्याहमनुरपीति

ति १

मै॰ दी॰ क्ये

८९ क्यालिकद्रूपं तस्यार्थः ॥ नामधेयवाक्यानि पठति ॥ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यमराज्यमग्निष्टोमेनाभिजयति सोमराज्यमुक्थे
न सूर्यराज्यं षोडशिना स्वाराज्यमतिरात्रेण प्राजापत्यमासहस्रसंवत्सरान्तेन क्रतुनेति ॥ अत्राग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मनामधेया
नि ॥ अग्निहोत्रग्रहणं च सर्वहविर्यज्ञानामुपलक्षणं ॥ अग्निष्टोमः सर्वसोमयागानां प्रथमो यज्ञः एष वै प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
स्यति यदग्निष्टोम इति श्रुतेः ॥ यमराज्यं यमाधिष्ठितस्वर्गविशेषः एवमेव सोमराज्यमित्यादयोऽपि स्वाराज्यमिन्द्राधिष्ठितो लोक
विशेषः एवमग्निष्टोमवाजपेयाश्वमेधाणाहहस्रवादीनामेकाहानामुपलक्षणं प्राजापत्यं प्रजापतिनाधिष्ठितं
स्थानं कदाचिदप्यभृति सहस्रसंवत्सरसत्रेणोपनुकृतसमुदायस्तत्रात्मैकत्वेन यजनेत्यर्थः एतेनाहीनात्रपुक्तावे
दितव्याः ॥ वर्त्माधारस्नेहयोगाद्यथादीपस्य संस्थितिः ॥ अन्तर्यागोपयोगादिमौ स्थितावात्मनुवीतथेति सर्वोद्धः स
ष्टार्थः ॥ अन्तरेमवमन्तर्यमन्तरीयं ब्रह्मांडं तद्वर्तिनी पिण्डि शरीरं ॥ ब्रह्मांडं च अन्तरीयाण्डे तयोरूपयोगात्स्वीकार
दिमौ ॥ आत्मावस्तु विश्वात्मस्वरूपादित्यान्तथास्थितो वर्त्माधारस्थस्नेहसमाप्यपर्यन्तं दीपस्थितिवत्पिंड
ब्रह्मांडगतवासनाक्षयपर्यन्तं पुरुषादित्यतत्त्वेणावस्थानमस्ति षोमेदेनावस्थानं भवतीत्यर्थः इदानीं यथोक्तानि क
र्माणि प्रकारान्तरेणोपनिषद्भिः स्वानुष्ठेयानि कर्मसाकल्यायेति विधानपूर्वं नादृगनुष्ठितकर्ममाहात्म्यं प्रपंचयति
तस्मादेतमित्यनेनैनदुपासीनापरिमिततेजस्त्वेचोभिन्नमग्न्यादित्येपापर्पाणानाम्सत्त्वद्वकुमित्यपागोऽकृत ८९

यत्समष्ट्यन्नस्येदमन्नमाधारइत्यनुवर्त्तते ॥ अन्नेभोक्तृत्वेनव्यवस्थितंब्रह्मज्योतिरस्माजीवत्वज्ञापकंभोक्ताजीवइत्यर्थः
तथाचमंत्रः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति
विभागनिर्देशप्रयोजनमाह तस्मादिति यस्मादेवंब्रह्मैवजीवेश्वररूपेणविभक्तंवर्त्तते तस्मान्मंत्रौषधाज्यादिभिर्मंत्रो
पबृंहितैरौषधौदिभिर्हविर्भिर्यत्वैद्यांत्रेताविद्यायांविद्यायांगृह्योक्तायामपिस्थंडिलादिरूपायांयष्टमीश्वरात्मक
ब्रह्मयजनंकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ अयंभावः धातादि॥ आभिषंपश्वंगावदानंपुरोडाशोमंत्रसंस्कृतः पिष्टपाकविशेषःस्था
लीपाकस्यान्नस्थरूः आदित्याष्टास्यपः सोमादिगृह्यते तथाजीवरूपब्रह्मयजनमपिकार्यमित्यभिप्रेत्याहास्यवत्तिष्टेऽरि
ति अवशिष्टेरन्नपानैश्चमहायज्ञावशिष्टैः स्वभोजनत्वेनपश्चाद्धृतैरितिवान्नपानैर्गात्रस्थितस्यपहष्व्यमितिहृर्वेणाव
यः यस्मिन्नात्मन्यन्नपानानामंजीवरूपब्रह्मयजनंक्रियते तदात्मानमाहवनीयंमत्वा आत्मात्मकेस्मिन्नाहवनीयेन्नौदन
रूपायवैश्वानरात्मनेहुत्वाऽवशिष्टंकृपतेमयोक्तविधिनायत्नैवभुंजीतेत्यर्थः किमेवंअर्थमेवंकार्यमिति तत्राह तेजसइति तेजोज्ञानव
द्वादिभिरमितंब्राह्मणात्तदृष्ट्यर्थमात्माहवनीययजनंपुण्यलोकस्यस्वर्गादेर्विजितिर्विजयस्तदर्थायतत्स्वपोजनायश्रौतस्मा
र्तयजनंकार्यमित्यर्थः एतदेवश्रौतादिकर्मसकामस्यपुण्यलोकजयहेतुरपि निःकामस्यमोक्षहेतुर्भवत्यतोमुमुक्षुणापिय
ह्नमित्याभिप्रेत्याह यामतत्त्वायचेति कुतः प्रमाणात् पुण्यलोकसाधनेकर्मत्यवगतमित्यत आह ह्योत्राद्रादूरंतोमि विधिवा

क्रमेणात्मभवतीत्यर्थः ॥ द्वैतविलक्षणं पश्यन्ति ये विदंरव्ययेति ते महात्मसमुद्राद्धिं स्वरूपं वक्ता मयूखाः परमात्मनः सकाशाद्
विद्याकार्यच्छिन्नाः अजस्रं पुनः पुनर्जागरितादिबन्धसुखं रन्ति इत्यर्थः पुनश्च तन्निर्दिष्टो वेदस्तु त्ररेणान्वयः इत्थमाबाब्रभासमा
न्तो दृष्टान्तमुक्तः इत्थम्भूतस्यैव यतः इत्थकूपपरिच्छेदं परिमाणं दृष्टान्तमाह विद्युदिवाभ्रार्विषः परमे व्योमन्निति परमे व्यो
म्नि महाकाशे यथाभ्राच्छिन्नभ्रान्तस्य खं उस्या द्विषा विद्युच्छिद्युदाकाशावभासकस्तथा तज्जीवात्मनोयमात्मनः परमात्मनः तस्य ना
मरूपं इत्यादि निश्चयेर्यन्त्राः परमात्मात्मनस्य प्रदर्शितं तत्रैव प्रकाशः तस्यैवाश्रयवशाच्चेतनाभासरूपत्वात्तस्य स्वातिविबाधा
रत्वाद्यज्ञविद्याकार्यदेहरूपकरूपाद्विविक्ता जीवा इति मयप्रदिग्धं तद्गतियोज्यं यथा कुम्भवर्त्मनोऽग्नेरभिरूपाजटाज्वालास्फुलि
ङ्गाः प्रकाशाश्रयत्वाद्दूरे काष्ठलक्ष्मापद्यते स्फुलिङ्गादि मयप्रदेशमेदं तथैवमर्थः २५ जीवदेहत्वमेवमाविष्टुत्य जीवेश्वर
देनमाविष्करोति द्वावित्यादिना ब्रह्मणो निषोरूपकेशानेनमेकं समष्टिरेकं मथ यज्ञशान्तेन त्वस्यैधारं खमथ यत्त ... स्व
मिदं तस्याज्ञं तस्मान्मैत्रोषधायामिषु पुरोडाशस्याल्लीपाकादिभिर्हविर्भिर्मंत्रवेद्यामास्त्रवशिष्टेन त्रपाने श्वास समाहवनीयम्
तिमत्वा तेजसं समृष्ट्यं पुण्यलोकविजित्यर्थायामृतत्वाय वात्रोहामात्रहारं तिदति ब्रह्मणो निषाब्रह्मात्मकस्या स्वात्मकात्
स्वदेवाखलुरूपकेशापकेएकं शान्तेन समृद्धवेकं ते एवाश्रयमेदनिर्देशेन विभजते अथ तयोर्मध्ये यच्छान्तं तस्य खमाकाश
माधारमाश्रयः क्षेत्रं यच्छान्दसं वेदाख्यमवस्थितो रवं दुपकान्ता शान्तरूपकमीश्वरस्यामोऽकुः स्वरूपज्ञापकमित्यर्थः अथ

द्वारेणेत्यर्णवइत्यर्थः तस्मिन्नर्णवएवयजमानाः कर्मिणस्तद्विरोधेननोपासकाश्चसैंधवइवसैंधवखिल्यइवोदके
निक्षिप्तोक्लीयंते विलीयंते नदहरात्मानं गच्छंतीत्यर्थः यद्वैवमस्मिन्यजमानानां विलयनमेषा वै एषैव ब्रह्मलोकेनाकार्य
३ सायुज्य ब्रह्मप्राप्तिर्वोपासनाफलं न परब्रह्मसायुज्यमित्यभिप्रायः तत्र हि तु रत्र हि यस्मात्सर्वे काम्यमानाः कामा विषयाः सप्रा
हिताः स्थिताः संतीत्यर्थः कार्यब्रह्मलोके हि संकल्पमात्रसिद्धाः पित्रादिलक्षणाः कामाः श्रूयंते स यदि पितृलो
ककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंति तेन पितृकेन संपन्नो महीयत इत्यादौ इति ज्ञात्वा महिमोपवर्तीनसमा
स्यर्थः अत्रोक्तफलेतदाहरंति अषयइत्यर्थः अंशुधारयद्वायुर्वातेरितः संस्फुरत्यमावर्तनगतसुराणां यो हैवं वित्तमित्त
वित्तं द्वैतविनैकधामेतः स्यात्तदात्मकश्च येत्विंद्वद्वाप्सुवर्त्मजात्विविषुहृद्वाश्वाद्विषः परमेव्योमन् ते विधिवेपश
स आश्रयमवगाह्यादिरूपाद्वकृष्णवर्त्मनइति अस्मीतविनारमीत्रां प्रविष्टा शुक्रोयजमानः सुराणां सर्वेषां देवानां पतेर्म
[illegible]तगतिः संस्फुरतिसर्वतो देवतात्मा भवतिकद्वैतमुच्यते अणुवातेरितोल्पवायुनाप्रेरितांशुधायद्व अंशुन्धारयती
त्यंशुधारः अंशुधार एवांशुधारः पः प्रदीपः कर्मविविधत्ताविविधारयत्रितिवत्तम्ययोगः यो हैवं वित्तं संविद्याज्ञानेन महद्वर्त
तत्रितिवित्तवित्तविद्याभिर्ज्ञानिन्यर्थः सद्वैतवित्तद्वैतं परापरं ब्रह्मभेदद्वैतीर्निद्वैतवित् यद्वाजीवात्माद्वैतं भेद तत्त्वेऽमीति
द्वैतवित् स विद्वानेकधाम एकं मुख्यं धाम स्थानं ज्ञाप्तः स्यात् भवेत् तस्य धाम प्राप्नोतीति तेदात्मकश्च तत्सर्वं पश्य भवेत्त्रल्लैव

मै·टी

८७

न्योर्हंसः शुद्धिषदित्विश्रालक्षणदर्शनान्न त्रिसूत्रं त्रीणि सूत्राणि स्वकानि बंधनानि यस्य सत्रिसूत्रस्तत्त्वं नागपुरुः स
मभिर्हिप्रतिपाद्यते सविता त्रयात्मिकमंडलनिवहश्च तथाचश्रुतिः सैषा त्रय्येव विद्यातपतीति अणुं सूक्ष्ममिंद्रि
याणोर्वैरं अग्रमयं शाश्वतं द्विधर्मोर्ध्वदाभ्यां धर्माभ्यां पुण्यपापाभ्यां मंथमनवभासमानं पुण्यपापरहितमित्यर्थः ध
र्मौधिमितिकांदूसः तेजसंधंतेजसमेकदीप्तमानिनेजं स्विनमित्यर्थः एवंविधमीश्वरं सविता रं पत्रपञ्चेवं पश्यति तस्य
न्यभावनां कुर्वन्सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः किंबहुनायमेव सर्वात्मको नातःपरमस्तीति तं महीकर्तुं पुनरुपादत्ते तनमसो
नगतस्येति कं तदादित्यस्य मध्ये तु वित्ता कस्य मयूखेन्द्रभूभवतः प्रभवतः समर्थो भवतः जगत्प्रकाशयितुमि
त्यर्थः हिव वर्नंशाधान्याभिप्राय गुदु त्वा मयूखेदिति पाठे तत्र त्वा कम्प मयूखेन प्रभवत इत्यन्वयः तुदयो व
लमारूढे सवितरि ततः प्रथमं निर्गतिमयूखेमंडलम रूपसुतलोरमंडल [redacted] मविलमवभासतीत्युदेः य ४
प्रसर्पतस्मर्थः यदे तन्मयूखं चयं प्राधान्येनोक्तमेतत्सवित्रस्य वितन्तुंपं प्रवितन्मुधर्मः मयूखोपलक्षितं सवितुरस्वरू
पं सत्यधर्मस्यत्यर्थः एतद्यजुरित्या घस्य मन्त्रिमोपन्यासः स्पष्टार्थः एतद्धृत्लेविषयो यस्मिन्नतथा त्रलक्षणप्रतिहारमि
त्याह.
त्यर्थः एतज्जानुरणोवदत्यैकंपदं तेजोराशिरित्यर्थः यद्भामानुः प्रकाशात्स्वभावोलवोलगिदर्कं बहुनिद्रापयतिदृष्टि ८७

का १

त्वमाविष्कुर्वन्नीश्वेयविशेषमर्थादुपदिशति एतत्सत्यधर्म इत्यादिनाकिं तत्सत्यधर्मपदाभिधेयं तदाह यदादित्य
स्यमध्ये अमृतमिति किं तदमृतं तदाह यस्येति सोमवंद्रमाः प्राणाः प्राणिनां जीवनाख्याः प्राणादिहेतवः वाशब्दा
त्राणास्थितस्यार्थमन्त्रेगृह्यते सर्वेष्वमृतरूपाः पदार्थाः यस्यांकुराः कार्याणि अमृतांकुरकारणत्वादमृतमित्यर्थः
का ४ च्यप्ययं कुरुप्सितिर्वा रः प्रमारपतितः एतद्रूहेत्याद्युक्तार्थं अमृतत्वमुपपाद्यास्य पुनरपि पठति तत्सत्यमाहे तत्सत्य
धर्म इति यदादित्यस्य मध्ये पकुर्दीप्तिर्दीप्यते किं तद्यजुरिति तदाह होमाय इति ॐकारानुज्ञापनात् श्रीपाय
नाशाय प्रकाशनात्सोऽतिरसः सर्वकर्मपरिपाकनिवृत्त्यासादित्यस्य हे सत्यं सर्वकर्मफलाश्रय इत्यर्थः अमृतं दे
वानां मोदनहेतुत्वात् ब्रह्म भूर्भुवस्वरोमिति त्रैलोक्यमोंकारार्थभूतमौरिश्च सर्वत्र नदेवेत्यर्थः एतत्सर्वं कुतो दीप्य
सो वा आदित्यो देव मध्ये त्वत्रमेव विद्यायां स्पष्टमाम्नातं अत्रैव श्लोको दृष्टपाद इति अष्टौदिक्षाः पादायस्य सोऽष्ट
व पाद इत्यसौ सवितान्यतरिक्षस्थं पादे रिवद्भिः प्रतितिष्ठतीति विभाव्यते पतन्नारोचमानः पटरः पतंगः स्वर्णरेतोऽमि
ष्ठिमान्विभासः कश्यपोऽष्टमः स महामेरुं न जहातीति नैत्रिरीयारण्यकोक्ताः आरोगादयोऽष्टौ पादा ज्ञेयाः शुचिशु
कमलेपकमित्येतन्तु हंसं तिगच्छतीति हंसः परमं तमिति यावत् अथवा सूर्यनामहंसः शुचिषदित्यसौ वा आदि

मै०टी० रेतवायुरेतस्त्राणएतद्दापएतञ्चंद्रमाएतच्छुक्रमेतदमृतमेतद्ब्रह्मविषयमेतद्भानुरर्णवः तस्मिन्नेवयजमानाः
सैंधववल्लीयंतएषावैब्रह्मैकतात्रहिसर्वेकामाःसमाहिताइत्यत्रोदाहरंति एवंह्येववैप्रसिद्धःसत्यधर्मःकः
-आदित्यस्यादित्यत्वमितित्यंपेन एवंहीतिशेऽनेना -आदायधीनीत्यादित्यः तथाचश्रुत्यंतरेनिर्वचनंयदिदंसर्व
८५ माददानायंतितस्मादादित्याइति तथाचभौमानांरसानामुत्तरायणेआदानंग्रहणंकुर्वन्दक्षिणायनेवृष्टिरूपेण
तानूरसानासमृजति इदंचपरित्रमन्वादावित्यत्राहेनविरुच्यतेएतदेवसर्वधर्मत्वमेव-आदित्यएवसर्वधर्मइत्यर्थः
तदादित्यात्मत्वंशुक्लंकृष्णमास्वरमितितत्त्वाप्युरुषपुरुषाकारंयएषोंऽतरादित्येहिरण्मयःपुरुषइतिश्रुतेः अलिं
गंस्वतोलिंगवर्जितंस्त्रीपुंनपुंसकादिभेदरहितंनैवस्त्रीनपुमानेषनचैवायंनपुंसकः यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेन
सयुज्यतइतिश्रुतेः इदानींविष्णुत्वमस्योपपादयतिनभसंत्यादिना नभसोंतर्गतस्यादित्यमंडलव्यापिनस्तेजसः
प्रकाशस्यांशमात्रं शमात्रमेतद्यदादित्यस्यमध्येवादित्यमंडलस्थंइवनतुतत्रैववर्त्ततेकिंतुसर्वव्यापीत्यर्थः इति-
वंप्रकारेणअक्षिणिसर्वप्राणिचक्षुर्देशेअग्नौचप्रसिद्धस्यैवतेजसांशमात्रमित्यर्थः किंतत्तेजः एतद्ब्रह्मपरिमाणं
मतएवैतदन्तरमनागमापायिनित्यमितियावत् एतदेवभर्गःसर्वकारणत्वाद्भर्गरूपंपूर्वंव्याख्यातंतेजस्तेजस्विनां
महदितिभगवद्वचनात्सर्वव्यापितेजोरूपंब्रह्मामृतंविष्णुरित्युक्तंभवति इदानींशुक्रमेवस्वरूपमनूद्यतत्सर्वा ८५

देहिमदर्थं धारयाहमुत्तरलोके त्वदाश्रयात् निर्मलो कं प्राप्स्यामी त्यर्थः एवमेवोत्तरमंत्रेऽपि योज्याः आदित्योपस्थानमंत्रा
नेमंत्रान्पठति हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये को सा आदित्यपुरु
षः सोमा अहमिति हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन ~~ज्योतिर्मयेन~~ पात्रेण मंडलरूपेण मित्रेण सत्यस्य सत्यात्मनो ब्रह्मणो
मुखं द्वारमपिहितं समपिहितं समाच्छादितं वर्तते हे पूषन् श्रीसूर्य त्वं तदपावृणु तद्द्वारमपधारय किमर्थं सत्यध
र्माय किं लक्षणाय विष्णवे आपन्नशीलाय व्याप्यमानविष्णुस्वरूपप्राप्तये इत्यर्थः यो सो परोक्ष आदित्यमंडलो
पलक्षिते देवतात्मनि पुरुषः सर्वाणि पश्यामि सोऽसौ सर्वदा अहं नाहं तस्मादन्य इत्यर्थः यद्देशं योजनाय आत्मनि पुरुषोऽ
सावादित्ये पुरुष आत्माय श्चासौ आदित्ये पुरुषः सोऽहं सात्मनि पुरुष अन्तोन्तःकरणोपलक्षित तस्यादित्यदेवतोपलक्षि
तस्य नावमेघे द्वोक्षी त्यर्थः इतिशक्रमंत्रुपस्थानं समाप्यर्थः सत्यधर्मपदस्यार्थमाह एवङ्कृते सत्यधर्मो यदादित्यसादित्य
त्वेन रुक्मं पुरुषमलिंगं नभसोन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये अमृतं तस्य हि सोमे प्राणा वा अप्यंकु
राएन छन्नेन दूरमतमेतद्रूपमेतत्सत्यधर्मो नभसोन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये पुरुषोऽप्यत्सोमा यो
ज्योतिरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्वरोमिति अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययं द्विधर्मोऽधितेजसो धनस विश्वपत्र पश्यति न
भसोन्तर्गतस्य तेजसोंतेजसोंशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये गुत्मायमूर्द्धे भवत एतत्सं वित्सत्यधर्म एतद्यजुरेतत्तप एतद्रूप

इवेत्यक्षिण्या हृनो वैतद्रूप्सेतदन्न तमेतद्रूपमेतत्तत्सत्यधर्मो नभसोन्तर्गतस्य तेजसोंशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये ४

मै. ८

८५ नुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः बन्धाय विषयासंगि मोक्षो निर्विषयं स्मृतमिति स्पष्टार्थः मनोनिरोधस्यैवोपायं मुनि
रेकोक्तः सर्वकं विदधती प्रकृतमुपसंहरति अतोनग्निहोत्र अग्निविद्वानमभिधायं ब्रह्मणःपरमात्मानुस्मरणं =
विरुद्धं तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतमस्तोनत्वोभिधातव्य इति अतो यस्मादग्निहोत्रिणां यथोक्तविधाग्निहोत्रहीना
नामग्नेश्च नाशं वेदकृत्या पुरुक्तप्रकारेणाग्निचयनमकुर्वतामज्ञानां चित्तवृत्तीनां संसारमोक्षहेतुमनसोऽनेनोअ
भिधापिनां पूर्वोक्तसवितृमैत्रलस्यात्माभिधानरहितानां मूर्खाणां ब्रह्मणःपरमात्मनस्तत्वं तद्देवं ओं महत्त्विराका
त्वात्तस्यानुस्मरणमनुसंधानं विहितं छिन्नोधेणाकथं विज्ञातु द्विष्टप्रयामार्हति ब्रह्मानुसंधानमशक्यमित्यर्थः
तस्मादग्न्यादिमाख्यानं २७ इदानीं पूर्वोक्ताग्निहोत्रमग्निचयनं चानुष्ठातोध्यानिनमस्तोनथ्यइत्युक्तप्रसादिस्थोप
स्थानेकैर्मन्त्रैःकार्यमित्यपेक्षायां तानूमंत्रानूपठति नमोग्नये पृथिवीक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि
नमो वायवेन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमऽआदित्याय दिविक्षिते लोकस्पृ
ते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्पृते सर्वमस्मै यजमानाय धेहि एतेषु प्रस्थानमंत्रा गार्हप ८५
त्यादिक्रमेण त्रयो योज्याश्चतुर्थस्तु सर्वाग्निसाधारणोनंसक्रस्त्रयोऽस्य पृथिवीक्षिते पृथिवीं[illegible]के पृथिवीलोकस्प
स्पृते यजमानार्थं चिंतयतेऽग्नये गार्हपत्यात्मने नमः पृथ्वीभावोक्तः अस्मै यजमानाय महीं लोकं पृथिवीलोकं

निर्दृ लोकं निवासाय लोकस्पृते २

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च अशुद्धं कामसंपर्कात् शुद्धं कामविवर्जितं तस्मात्कामस्त्याज्य इत्यर्थः ल
यविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलं यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदं लयो निद्रा विक्षेपो बहिर्विषयस्मृत्यादि
उन्मनीभावः आत्मनो मनस्तद्रूपाप्तिप्रवेशः कृत्वा विशेषपरित्यागस्तं यदा प्राप्नोति तदा तदेव विष्णुरूपात्मकं स्वस्वरूपं पर
मं पदं याति न पुनः प्राप्तप्राप्तिरस्येत्यर्थः तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषोऽन्यो ग्रन्थवि
स्तरः हृदि हृदयाकाशे इति ततः प्राप्तः क्षयो विनाशो येन तत्तथा तत्त्वं स्पष्टार्थं समाधिनिर्धौतमलस्य चेतसो नि
वेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते आत्मनि निवेशितस्य
मनस इत्यर्थः अन्तःकरणेनान्तःकरणावस्थामात्रसाक्षिणा गृह्यते स्वानुभवमात्रसिद्धं तन्नान्यस्यैव कथ्यं शक्यमित्यर्थः ॥
अपामापोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् एवं मनो गतं यस्य मनस्तत्परिमुच्यते यथेत्यध्याहारः अपामिति षष्ठी
सप्तमी तेन विपरिणाय प्रथमा षष्ठी पतितोऽतथा वायुर्यथा निक्षिप्ता अपः पृथग्न लक्ष्यन्ते न कश्चिदग्नौ वा
ग्निर्व्योम्नि वा प्रविष्टं घटाकाशादि एवं यस्य मनोऽन्तर्गतमात्मैकतां गतं स परिमुच्यते सर्वसंसारबन्धनादित्यर्थः
किं बहुना मनः कृतः संसारस्तद्विलयेनाथ मोक्ष इति निश्चित्य तन्निरोधे यत्नः कार्य इत्यभिप्रेत्योपसंहरति मन एव म

नै·दी

इं

८४ न मृत्युमरान्ति प्राप्नोति यत्र एवात्मा नीचैव प्राप्ति विधेयं तत्र पं यन्निवनुसंधत्ते इत्यर्थः अत्रोक्ते स्मिन्नर्थे इमे वक्ष्यमाणाः श्लोका
भवन्ति यथाग्निर्धनो वन्हिः स्वयोनावुपशाम्यते तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यते स्वयोनौ भूतसूक्ष्मलक्षणे
स्वकारणे तथा स्वयोनौ स्वाधिष्ठाने आत्मा आत्मना ज्ञानोपलक्षितेऽपशाम्यते शाम्यतीत्यर्थः स्वयोनावुपशान्तस्य मन
सः सत्यकामतः इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मशुभानुगाः इन्द्रियार्थविमूढस्य मनसः कर्मवशानुगाः अनृतानि
था प्रवृत्तयो यास्ताः सत्यकामतो यथार्थात्मवस्तुनुपरागा स्वयोनावुपशान्तस्य पुनर्न प्रभवन्तीत्यध्याहारेण योज
ना यस्मादेवं तस्मात् चित्तमेव हि संसारं तत्प्रयत्नेन शोधयेत् यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत् सनातनं संस
त्यनेन पुमानिति बाह्यसंसारः ततिपुरुषमभिमुख्य प्रवर्तयति वा चित्तमेव संसारं तत्त्वं गंविना पुरुषस्य संसाराद्वानादि
त्यर्थः तत्प्रयत्नेन शास्त्रोक्त विषयनिवेदनं कृत्वा शोधयेत् वृत्ताशुभवासनं संपादयेत् यत्तो यच्चित्तस्मिन्निति
वेशितचित्तः पुरुषस्तन्मयस्तत्स्वभावो भवतीत्येतत् गुह्यं प्राकृतत्वं प्रकाशयं सनातनं अव्यभिचारीत्यर्थः चित्तस्य
हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभं प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते प्रसन्नात्मा प्रसन्नचित्तः आत्मनि प्रत्य
क्स्वरूपे सुगमभन्यत् समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे यद्येवं ब्रह्मणि स्यात् तत्को न मुच्येत बंधनात् स्पष्टार्थः =

८५

तप्र १   द२

मंत्रेणोपदिष्टं ब्रह्मसंजयंति यजमानो हविर्गृहीत्वेति रक्षति रक्षेत् कुर्वंतेत्यर्थः हिरण्यवर्णा इति मंत्रः हिरण्यवत्सुकाश
मानः त्राकुमंतः पक्षी वनीडस्थो वनीडस्थो नाडीस्था यो देहः संघातो हलक्षणः हृदि स्थितं तद्धृदये आदित्यमंडले वा
प्रतिष्ठितो वर्त्तते कीं कें व केन रूपेणेत्यपेक्षायामाह मधु सजलचरः पक्षी सयथा जलेनिमग्नः स्व गच्छति तथा हृद्यात्मा
जीवरूपः संसारेपि यथावदनवभासमानात्मा इमं दृश्वाः हंसो मान समसरोंभोरुह वन विहारी पक्षिविशेषः सयथा शुद्ध
स्तथा आद्धित्ये पुरुषो यथाते जो वृषस्तेजसा अंशे ष्ठसे जो वर्द्धते इत्यर्थः तमेव पुरुषं मुमुक्षवः तं वर्त्तमानमित्यध्याहारः सोस्मिन्
योयथोपदिष्टस्वरूपे यजामहे देवं पूजयामह इति मंत्रस्यार्थः इति नूहष्टं मंत्रसमास्यार्थः इति वमंत्र मुद्धार्यत्र पिमंत्रा
र्थः स्मणीति योजनालिखिनोमितिविवारयतिस्विंतयंतीत्यर्थोध्यातृनामनेकोर्थत्वात् पदाविविविनोतिविज्ञोषणमंत्रनाम
र्थसंवद्धतयाविविनोतिसंघट्टयतीत्यर्थः तद्देवतास्वर्थमुपन्यस्यति तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोस्याभिध्येयंधीयो वुध्यांतस्थोध्या
यीहमनः शांतिपदमनुसरत्सामन्त्रेव धन्ते त्रैमे श्लोकाभवंतीति सवितुरादित्यस्य संवंधितत्स्वरूपं वरेण्यं वरणीयं
संभजनीयं कोहशं तत्भर्गोभाभिर्गतिरस्येहीत्यादिना पूर्वत्रव्याख्यातमेतस्य यजमानस्याभिध्येयं वुध्यांतस्थोध्यायी ध्याता
हृदिप्रतिष्ठितो ध्यातो निश्चिंतयेदित्यर्थः एवंकुर्वन्निह मनः शांतिं एदमनसो विक्षेपपरित्यागेन शांतिपदमालंव   ८

रूप   यो२

ग्न्याधानब्राह्मणे ब्रह्मशब्दः परब्रह्मविषयः कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेरिति न्यायात् ३२ पुनः प्रकारांतरेण गार्हप
त्याद्यग्निविषयसंपाद्यविशेषमुपदिशन्नुपासनांतरमाह पृथिवी गार्हपत्योंतरिक्षं दक्षिणाग्निर्द्यौराहवनीयस्त ए
व पवमान पावकः शुचय आविः कृतमेतेनास्य यद्यन्नः पवमान पावकशुचि संघातो हि जाठरस्तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चे
नमल्लोनयोनिधानं योयजमानो हविरंद्री त्वा देवता निधानमित्युक्ति हिरण्यवर्णः शकुनो हृद्यादित्ये प्रतिष्ठितः
मद्गुर्हंसस्तेजोवृषा सोऽस्मिन्नग्नौ यजामहे इति वाक्यमंत्रार्थो विविनक्तीति गार्हपत्यादिष्वग्निषु यथा निर्देशं पृथि
= थ्यादिशब्दैर्विधीयंते तत एवेति त एवेत्येतत्पवमान पावक शुचय इत्यग्निविशेषाणाम् एत एव गार्हपत्यः पवमा
८६ नो दक्षिणाग्निः पावक आहवनीयः शुचिरिति भेदः अस्य गार्हपत्यादेः संघातस्य संबंधि यद्युत्पद्यमानमेतेन पवमानं
हि संघातेनाविः कृतं प्रवर्तितमित्यर्थः आधानेनाग्निषु संस्कृतेषु प्रथमं पवमानादयो हीष्टयः संततोऽग्नीनामुत्तरकालं
न तां संपादयंति तस्मात्पवमानादिरूपा एते ध्येया इत्यभिप्रायः तथा जाठरोपि योग्निः सोपि पवमानादि संघात एवेति
ध्येयत्वमभिप्रेत्याह पवमानपावकेति यस्मादेवमध्यात्ममधिभूतमधिदैवमधियज्ञं चाग्निराहवनीयादिरूपस्तस्मा ८३
दग्निर्यष्टव्यः पय आदिभिर्हविभिश्चेतमध्यादृशमाधिद्विधियज्ञमध्यात्मं च यथा स्थितं पवमानादिमंत्रैरधि
ष्ठानत आधिपत्येन चान्यागान्यतमयाध्यानमंत्यंत एवं तं मयात त्रिष्टनाकर्तव्योपदिष्टा इदानीं होमकालेऽग्नौ चिंतनीयं

रद्रानी हिरण्यगर्भप्राणादस्याद्दक्षिणाग्निधानप्रकारमाह प्राणोग्निरिति तस्य प्राणरूपस्य दक्षिणाग्नेरिमाइष्टका
स्ताः का इति ता आह प्राणादयः पूर्ववापरः प्राणात्पुनः रत्नेरिणो यथाक्रमं शिरआद्यवयवत्वेन याश्चितेष्टकारूपाइत्य
यमप्यग्निः शिरःपक्षपुच्छपृष्ठवानित्यादिसर्वं तत्रैव ब्रह्मापितदिदं मंत्रदिशंमंतरिक्षात्मको दक्षिणाग्निः प्रजाप
तेर्द्वितीयाश्चितिः करैरित्यादिपूर्ववत् । कोसाविंद्रः इत्यत आह अग्नौ वै प्रसिद्ध आदित्य इंद्रः परमेश्वरः सेषा
ग्निसंधर्इडाग्निराहवनीयः तस्येमा इष्टकाः सेतिहासपुराणाश्च त्वारो वेदाः पूर्ववत्क्रमेणाग्नेः प्रभृत्यवयवात्म
नाश्चितेष्टकारूपाध्येयाः इहापाभिहासपुराणयोरेकत्वेन द्रष्टव्यं सेषा द्यौर्दिवात्मको यमाहवनीयोग्निः प्रजापतेः द्यौ
पिंड स्तृतीयाश्चितिः अथ पुनः सवितारादिदेवो हवनीयाग्निरूपो यजमानस्याश्चिदेत्रैलोक्यात्मकः प्रजापतिर्यस्यात्मविध जमानः
जमानेन त्रिष्वग्निष्वात्मत्वेन भावितस्तस्मै अवदानमवदानवत्रिमिति कं यजमानं करोति तदात्मसात्करोतीत्यर्थः न
था आत्मविदे पूर्वोपासकः फलाविष्ट आत्मवित्तस्मा आत्मविदे यजमानस्यावदानं करोतीति संबंधः यजमानं तस्मै स
मर्पयतीत्यर्थः अथानंतरमात्मविद्यजमानमुद्दिश्य ब्रह्मणो समष्टिस्तत्रात्मनैकार्थावस्थाय प्राप्य तु स्वरक्षत्रवा तत्र
ब्रह्मणि स्थितो यजमान आनंदीमोदमानमात्मने विशेषतश्च यथा संकल्पमाने दृष्ट्वा भवतीत्यर्थः अस्याद्ब्रह्मणः

सशिरः पक्षसीपुच्छैर्दृष्टवानेषोऽग्निः पुरुषविधः सैषा द्यौः प्रजापतेस्तनीया चितिं करैर्यजमानस्यात्मविदे वेदानं करोत्य
थ आत्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं तत्रानंदी मोदी भवति अथाग्निहोत्राधिकारकमिदमुपासनमुपदिश्यते सोऽग्निहो
त्रे होमकाले गार्हपत्यादिष्वग्निषु क्रमेणोत्पन्नत्वेनानघत्वेन तद्यथा पूर्वं दृष्टो वक्ष्यमाणोऽग्निः पंचभिरिष्टकाभिश्चीयमान एषो
ऽग्निर्गार्हपत्याख्यो वै संवत्सरः संवत्सरः संवत्सरात्मत्वेन ध्येय इत्यर्थः तस्य संवत्सरात्मनोऽग्नेरिमा अनंतरामेव वक्ष्यमाणा
इष्टका वसंतादयस्तत्र वसंतः शिरः ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः वर्षा उत्तरः पक्षः शरत्पुच्छं हेमंतशिशिरावृतू एकीकृत्य पुच्छ
मित्येवं विभागमभिप्रेत्याह शिरः पक्षसी इत्यादि शिरः पूर्वभागः पक्षसी पक्षौ दक्षिणोत्तरभागौ पुच्छं पश्चाद्भागः पृष्ठं मध्य
भागः एतद्दृष्टवानेषोऽग्निः पुरुषविधः पुरुषविधविराजमात्मानं वेत्ति उपास्ते इति पुरुषविध इत्यस्य पुरुषविधः प्रजापतेः संवत्सरा
त्मनो विराजाया प्रथमा चितिः साऽदृष्टो विराजा पृथिवीति योजना अथ गार्हपत्योऽग्निः पृथिवी संवत्सरात्मा विराड्वसंतादी
ष्टकाश्चितः शिरः पक्षपुच्छदृष्टवानहमस्मीति ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः पुरुषविध इति पाठे पुरुषाकार एषोऽग्निरित्यर्थः ए
वं ध्यायतो यजमानस्यैतदग्निकृत्यमुपकारमाह करोतीति यजमानस्य परलोकगमनावसरे तं यजमानमग्निहोत्रिणमुप
सकं करोति स्वीकरोति संप्रत्युक्षो हिरण्यगर्भो वायुर्वै हिरण्यगर्भो यस्मात्तथात्मनेऽपि व्यापकत्वं प्रतीतो ततः स्थूलवायुरूपेणाकाशवा
रयति प्राणो वै वायुरिति प्राणात्मा हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इति श्रुतिप्रसिद्धः इति गार्हपत्याग्निविषयं ध्यानफलं चोक्तम्

तीर्

मैत्री
८२

स शिरः पक्षसीपुच्छपृष्ठवानेषोग्निः पुरुषविदः सैषा द्यौः प्रजापतेस्तनीयाश्चितिं करैर्यजमानस्यात्मविदे वदानं करोति स
थ आत्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मणे प्रायच्छत् तत्रानंदी मोदी भवति अग्निहोत्राधिकारकमिदमुपासनमुपदिश्यते सोग्निर्हि
त्र्यहोमकां गार्हपत्यादिष्वग्निषु क्रमेण तच्चिनयेतन्न घथा पंचेष्टको वक्ष्यमाणाभिः पंचभिरिष्टकाभिश्चीयमान एषो
ग्निर्गार्हपत्याख्यो वै संवत्सरः संवत्सरः संवत्सरात्मत्वेन ध्येय इत्यर्थः तस्य संवत्सरात्मनोग्नेरिमा अनंतरमेव वक्ष्यमाणा
इष्टका वसंतादयस्तत्र वसंतः शिरः ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः वर्षा उत्तरः पक्षः शरत्पृष्ठं हेमंतशिशिरावृतू एकीकृत्य पुच्छ
मित्येवं विभागमभिप्रेत्याह शिरः पक्षसीत्यादि शिरः पूर्वभागः पक्षसी पक्षौ दक्षिणोत्तरौ भागौ पुच्छं पश्चाद्भागः पृष्ठं मध्य
भागः एतद्वानेषोग्निः पुरुषविदः पुरुषं विराजमात्मानं वेत्ति उपास्त इति पुरुषवित्तस्य पुरुषविदः प्रजापतेः संवत्सरा
त्मनो विराजो या प्रथमाचितिः सा इयं विराजा पृथिवीति योजना अथ गार्हपत्योग्निः पृथिवी संवत्सरात्मा विराड्रूपं तादी
ष्टकाश्चितः शिरःपक्षपुच्छपृष्ठवानहमस्मीति ध्यायेदिति तात्पर्यार्थः पुरुषविध इति पाठे पुरुषाकार एषोग्निरित्यर्थः ए
वं ध्यायतो यजमानस्यैतदग्निकृतमुपकारमाह करैरिति यजमानस्य परलोकगमनावसरे तं यजमानमग्निहोत्रिणमुप
सर्कं करैर्हस्तैरंतरिक्षं प्रत्युत्क्षिप्योत्क्षिप्य वायवे हिरण्यगर्भाय प्रत्यात्मने प्रायच्छत् प्रायच्छतीतो तत् स्थूलवायुराकोवा
रयति प्राणो देवा पुरस्ति प्राणात्मा हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इति श्रुतिप्रसिद्धः इति गार्हपत्याग्निविषयं ध्यानफलं वीकम्य ८२

संग्रहवाक्यानि कृत्स्नं चावबुध्यानन्तरं तस्यैवं विधानि । अनुव्याख्यानानि तत्सूत्रमनुगतस्य विस्पष्टार्थकथनानि यथानंतर
मेवाथ यदवोचाम साविशेषमनेनैव सादीनि व्याख्यानानि तस्य सूत्रार्थस्योपपादनपराणि वाक्यानि । अत्रैव बालखिल्यके
नुसंवादः सर्वं वेदेनप्रवृत्तानीति । अथवा वेदादिशब्दे मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदश्चाष्टवाच्यः सर्व एव गृह्यते इतिहासादिशब्दै
श्च महाभारतादिषु प्रसिद्धेष्वेव ग्रंथसंदर्भेऽभिधीयंते ब्राह्मण एव प्रत्यगात्मनस्तेन दृष्टाद्यात्मनोऽभिमुख्येनैवस्थितत्वे
तिहासादिकं तत्त्वोपगमात् । यद्यपि मूर्तिमत्त्वं श्रीमहूर्जिनमेव वा तन्त्रे देवा ववांगच्छत्वं समस्ते तांशांतं सम्भवमिति
भगवद्वचनात् सर्वज्ञेश्वरतन्त्र एव सर्वोऽप्यवहार इति तात्पर्यार्थः । एतद्देवोपसंहारव्याजेनास्यैवैतानि निश्वसितान्यभि
ब्रल भूतानि सर्ववाचकानीत्यर्थः ३२ विद्याधावरूपं विज्ञेयमुक्त्वा पुनः संवत्सरात्मकालावयवानप्यवयवेषु संपाद्योपा
सनविशेषं पूर्वत्रानुक्रममनुक्रमन्निखिलरूपत्वादस्य नात्रानीतिवर्णनात्पादार इति । पंचेष्टको वा एषोऽग्निः संवत्सरस्तस्य म
इष्टका यो वसंतो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धेमन्तो शिशिरस्तस्य मा इष्टकाः पक्षसी एकपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविदः सैव प्रजापतेः प्र
थमा चितिः कैर्यजमानमन्त्रा स्मै पुष्कि द्वावायवेद्याय च्छुत प्राणो वै वायुः प्राणोऽग्निस्तस्य मा इष्टकाः प्राणो व्यानो
पानः समान उदानः सामिरः पक्षसी एकपुच्छवानेषोऽग्निः पुरुषविदस्तदिदमंतरिक्षं प्रजापतेर्द्वितीया चितिः कैर्यज
मानं दिवमुष्क्रिष्ठं द्वाय प्रापच्छद् सौवा आदित्यं इदं सैषोऽग्निस्तस्य मा इष्टका पदपं न्नुः सामाचवांगिरसाद इतिहासः पुरा॰

इ मा३ त१

पत्रिकत्वेन विवरिताः संपादयंतीत्यर्थः अतो यः कालं कलयितारं कालरूपमादित्यं ब्रह्मेत्युपासीत तस्योपासक
कस्यातिदूरं कालोपसरति स हत्वा पुनर्मरणाय न जायते कालव्याप्तो न भवतीत्यर्थः तत्र कालस्य ब्रह्मत्वं द = बल२
र्ढयितुं पुनरुदाहरणमेवेत्याह कालात्स्रवंतीत्यादि पादत्रयस्य स्पष्टोऽर्थः कालो मूर्त्तिमानादित्यरूपेण अमू
र्त्तिमांश्च निमेषादिसंवत्सरांतेन रूपेणेति चतुर्थपादार्थः २४ कालनिर्वर्त्तकत्वादादित्यः कालात्मको ब्रह्मदृ
ष्ट्योपास्य इत्युक्तं तत्र किं ब्रह्म अथ य आदित्याद्यः आदित्यश्चाद्यः प्रवर्त्तको यः स तथा स कालः सकलः कलाभिः
सहित इत्यर्थः मेषादिकालेषु किमात्मकश्चादित्यो ब्रह्मदृष्ट्योपास्य इति वीप्सायामाह द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे कालश्चा व
कालश्चाथ यः प्रागादित्यात्सोऽकालोऽकलोऽथ य आदित्याद्यः स कालः सकलः सकलस्य वा एतद्रूपं यः संवत्स
रः संवत्सरात्खल्वेवेमाः प्रजाः प्रजायंते संवत्सरेणेह वै जाता विवर्द्धंते संवत्सरे प्रत्यस्तं यंति तस्मात्संवत्सरो वै प्र
जापतिः कालोऽन्नं ब्रह्मनीडमात्मा चेत्येवं ह्याह कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मनि यस्मिंस्तु पच्यते का
लो यस्तं वेद स वेदविदिति व्याप्यः स्पष्टोर्थोऽयमनुवाकः प्रागादित्यादिति आदित्योत्पत्तेः प्राग्ब्रह्मणो रूपं
कालः स तु केषामपि कलयिता नातोऽकलः कलारहित इत्यर्थः सकलस्य वै संवत्सरः सकलस्य कालस्य

१ इति

६१

रूपं तस्योपास्यत्वाय ब्रह्मणामं संवत्सर इति यस्मादेवं संवत्सरः सर्वकारणं तस्मात्संवत्सरो वै प्रसिद्धः प्र
जापतिर्हिरण्यगर्भः सूर्यात्मा स कालः सोऽत्र मन्त्रे हेतुत्वाद्ब्रह्मणो नाऽऽलंबनं ब्रह्मदृष्टियोग्यं प्रतीकमित्यर्थः
न्यात्मा वै प्राणिनां सूर्य आत्मेति मंत्रवर्णात् एवं ह्याह य ह्यांश्चास्तावात्मेति महात्मात्र कालात्मा कईश्वर इति सि
न्महात्मनि सर्वाण्येव भूतानि कालः पचति जरयति परात्मन्यधिष्ठानेन दायतः कालो भूतानि पचते पारवर्त्तते
५ स इत्यर्थः। तथा च श्रुत्यंतरं एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा
इति विधृतास्तिष्ठंतीति यस्मिंस्तु कालात्मा सविता पच्यते लीयते तं यो वेद स वेद ब्रह्म स्याविदितमित्यर्थः २५ पुन वे६
रपि स कल कालं स्तौति विग्रहवानेष कालः सिंकराडः प्रजानां एष तत्स्थः सविताख्यो यस्मादेवमेवंरूपस्य
४ ते हृत्संवत्सरादयः स्वरूपं तेथेभ्यः सर्वमिदमत्रवायत्किंचिद्भूमावंतुभं दंरूपं तेहैकोतदेतेन्मस्तस्मात्साक्षात्तात्मा ब्रह्म
यकालसंज्ञमादित्यमुपासीतानादृत्यो ब्रह्मेत्येके यथ एवं ह्याह हो नाभोक्ताह विमं त्रायतेतो विष्णुः प्रजापतिः सर्वः
कश्चित्स्वभुः साक्षी यो मुष्मिन्नभातीमंडल इति विग्रहवान्मूर्तिमानेष कालं पूर्वोक्तः प्रजानां सिंकराडः समुद्रष
मुद्रवद्गुसरदनियावत एष सविताख्यो यस्मात्तस्मात्तस्मिन्कालनिमित्तत्वात्संस्थितः कोसौ सविताख्यः यस्मादेव सविल ६१

लो ४

रिमं वर्द्धयंतत्पयंतमभिसृयंते आप्याययंते स्वतेजःप्रवेशेनेत्यर्थः अथप्रसिद्धमेभ्यश्चंद्रादिभ्यः सर्वमिदं यत्किंचि
द्युभाशुभमिदं दृश्यते सुखदुःखादीत्यर्थः तदेतेभ्यश्चादित्यादिग्रहेभ्यो निमित्तभूतेभ्य इत्यर्थः यस्मादेवमादि
त्यनिमित्ता जगत्स्थितिस्तस्मादादित्यमाब्रह्मयत एवंप्रभाव आदित्योथ तस्मात्कालसंज्ञमादित्यमुपासीतेद्व
तद्विभिवाक्यं कालसंज्ञमादित्यं ब्रह्मेत्युपासीतेत्यर्थः एकेशाखिनः कालसंज्ञालक्षणागुणमनादृत्यादित्योब्रह्मे
त्यादित्योपासनं ब्रह्मदृष्ट्या विदधति आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशइत्यनेनेत्यर्थः सर्वथाप्यादित्योब्रह्म [illegible] स एवं व्याहृमं
त्रैः होतारः हविषः प्रक्षेप्ता यजमान आर्त्विज्यभोक्तारः हविषः स्वीकर्त्ता देवताविशेषः हविश्च वेदिश्च यांमंत्रकृत्स्नश्चै ति५
पसाधनत्वेन विकृतः एतैः सर्वैः साध्यो यो यज्ञः स कः विष्णुर्यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः प्रजापतिः प्रजानां पाल
यिताईश्वरः कर्मफलदाता एवंविधो यो जगद्धेतुकलापः स सर्व एष एवेत्यध्याहारः कः योमुष्मिन्नूरस्थेमंडले भा
ति प्रकाशते किंलक्षणः कश्चिदेकः कश्चिदिति सर्वबंधः प्रभुः स्वतंत्र ईश्वरः साक्षी साक्षात्सर्वद्रष्टेत्यर्थः २६
इदानीमादित्यप्रतीकोपासनप्रसंगेनादित्यांतर्यामिणो ब्रह्म उपासनाविशेषं विधित्सन्नाह ब्रह्मह वा इदम

प.२ ति२

६२ मध्ये आद्यंते को [illegible] नंतः प्रागंतो दक्षिणांतो नंतः प्रतीच्यंतं तउदीच्यंतं
तऊर्ध्वा वा इः व सर्वज्ञो नेनोनंत्यस्य प्राच्यादिशः कल्पनेन यत्तिर्यग्वागूर्ध्वोर्ध्वा नूत्य एष परमात्मा प्रतिमितोऽज्ञो
ऽत कोपिविंत्य एष आकाशात्मैवैक्षकृत्स्नश्यएकोऽजागर्ती स्येनस्मादाकाशादेहुरविल्वदं चेतनामात्रे वाधयत्सने
मैव र्वदं भायतेऽस्मिंश्रयस्तेयात्स्येव भास्वरं रूपं यदंदमुष्मिन्नादित्ये तपन्नेवाधूमकेपञ्जोतिश्वत्र नरमु
दरस्थोयवापः पवनस्त्रमितेस्वं स्याद्रूपश्चैवोऽग्नोयश्चायं हृदये यश्चाकाश आदित्ये म एष एका इत्येकस्येहे कल्प
मिति व एवं वेदेति ब्रह्म परमात्मैवैक एक इदं कालत्रयेश्यादिकं जगदग्रे सृष्टेः सर्वमासीत्तद्ब्रह्मणोऽविभक्त
मेव सर्ववटवीजइव महान्वट आसीदित्यर्थः अतएवम परमात्मैवैक सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यः नहि किं
वटवीजवत्सूक्ष्मो नेत्यत आहानंतो परिछिन्नो देशतः कालतो वस्तुतश्चासंकुचित इत्यर्थः नहि याथदिशे
त्यापरिछेदत्वादिशोनन्ताः संतीति तत एव वस्तुपरिछेदोऽस्यादिति कुतो निरंकुशत्वमानंत्यमित्यत आह नह्यस्य
ति प्रस्याश्रयत प्राच्यादिदिशोनहि कल्पंतेन वस्तुतः संतीत्यर्थः अथ यथा तिर्यग्वावागूर्ध्वोर्ध्वावादिदेशो ग्र
स्यर्क कल्पंतेइत्यर्थः देशोवादेशानं वधिवस्तु किमस्यपरिछेदकं नास्तीत्यभिप्रायः यतोऽनूत्य एष परमात्मा ६२
उक्तमानंत्यमनुपपादयति आगतंत इत्यादिना प्राच्यादिषु दशस्वपि दिक्षु परिछेदराहित्यात्सर्वतो नंत इत्यर्थः ४

न कस्यापीतरस्यार्थः देशतो वा देशसंबंधि वा वस्तु किमप्यपरिच्छेदकं नास्तीत्यभिप्रायः यतोऽनूद्य एव परमात्मानं केना
प्युपायेन धार्यते इत्यनूद्यो न क्वचिदाश्रित इत्यर्थः तथा च श्रुत्यंतरं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति
श्रयोऽप्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति च अनूद्यत्वे हेत्वर्थं विशेषणमपरिमित इति यत्स्वतैर्न परिमितं दृष्टमर्थं पर
मात्मानमपरिमिताः पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति सर्वातिश्रुत्यादिलक्षणात् अतोऽनूद्य इत्यर्थः अज इत्यपरिमि
तत्वे हेतुः यज्जन्मवत्तत्परिमितं न चिद्धि विकल्पकदाचिदित्युक्तिस्मृतेः अयं तु न जायते म्रियते वेति श्रुतेरजो
नापरिमित इत्यर्थः परमात्माप्यजन्मवानकारणत्वान्मृदादिवदित्याह न कश्चिदिति न तर्कगम्य इत्यर्थः अप्रमा
ण्यतो दृष्टानुमानादिरूपेण तर्केणाप्रमीद्दृश्यमर्थक इति अव्यवस्थापयितुं शक्यते नाविद्विष्यनुते तन्न दृष्टं तेनैषात
र्केणामतिरापनेयेत्यादिश्रुतिभिस्तर्कागोचरत्वात्प्रतिपादनात् श्रुत्येकगम्योऽर्थः श्रुतिर्हि कृत्स्नानुमान
स्यानुद्भवायैवेति भावः अतर्कत्वे हेतुरचिंत्य इति यत्तर्कत्तैर्मनसोऽगोचरं वर्त्तते स्वयं च मनोवाचोरगोचरं तथा न
तस्य कार्यं करणं च विद्यते न वास्य किंचिज्जननतान वाधिपः यतो वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुते

६३ रित्यर्थः तत्रासंगत्वे हेतुमाह एष आकाशात्मेति आकाशवदसंगः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा नहि मनसा
सर्वधर्मतो वेद्यमवेदतिप्रसंगात् असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः नास्य मनःसंसर्ग इत्यर्थः तत एवं विधस्यानंतो
न कोपि विघ्न इति सिद्धं इतोप्ययमनंत एवेत्यय इत्यभिप्रेत्याह एवैष इति एष एवेत्यन्वयः कृत्स्ने क्षये सर्वजग
त्प्रलये एक एवैष परमात्मा जागर्त्ति अप्रच्युतस्वभावो वर्त्तते अन्यत्किमपि न तदानाभूदित्यर्थः तथा च श्रुतं
तदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषदिति एतदेव सर्वविकारणत्वेन सर्वाधिष्ठानतया स्पष्टीकरो टि. ४
तीत्याह तस्मादिति शब्दरूपविशेषणसमासपर्यत्वेन सर्वेणान्वेति एतस्मादित्यवप्रतीकमिदं एष एव कृत्स्न
क्षय एको जागर्त्तीति यतो वा एतस्मादित्याद्युपनीकेयोजना एतस्मादाकाशात्मसिद्धान्तहृत्वा आकाशादी
न्यपदिदंतु गच्छेन्नामात्रवेत्यमात्रमिति यावदैतत्त्वाभासकत्वेनोपलभ्यमानत्वाद्वेत्यमपि चैतन्यमात्रमुत्पन्नमिति
श्रुतं आकाशादि सर्वजगदेष खलु परमात्मा वीक्षयति बोधमात्रं करोति पालयतीत्यर्थः किं चानेनैव परमा
त्मनेदं ध्यायते ध्यानमात्रेणोद्घतो मोकामपतत्वकुस्पावजायेयेति इदं सर्वमसृजतेति श्रुतेः तस्मिंश्चात्मन्ये ६३
व प्रतीसंप्रलयं यान्ति एकात्मतां गच्छन्तीत्यर्थः तस्मादेक एवैष कृत्स्नक्षये जागर्त्तीत्युपपन्नं तस्य सर्वदैवानंतत्वमि

भिरिति भावः एवमुपास्यस्य परमात्मनः स्वाभाविकं स्वरूपमुपवर्ण्य तस्योपासनाधिष्ठानं निर्दिशन्नाहास्येति अ-
स्य परमात्मनः एतद्यथोक्तं भास्वरं स्वप्रकाशार्कं जगदवभासकं रूपं स्वरूपं स्वरूपं यद्रूपममुष्मिन्नादित्ये प्रति-
तपति आदित्ये स्थितं सत् जगत्तापयति प्रकाशयति च एतदस्य रूपमिति किं वा धूमकेनोपयुज्योतिर्न तद्रूपस्ये-
रूपमिति संबंधः कीदृशं ज्योतिः श्वित्रं नरमिति विश्वित्रं तन्नरहिंधनमेववर्णा कृष्णस्थूलवक्रत्वाद्याकारेणावभा-
समानमित्यर्थः अथवा यो न्यो व्युदरस्थो जाठरसंज्ञोग्निरन्नं भुक्तं पचति सोप्यस्यैव रूपमिति संबंधः इत्येतदेव
८८ प्रज्ञांत्रेवं श्रुत्यापेक्षितं विशेषणमिति शेषः यश्चैषोग्नौ ज्योतीरूपो यश्चासावादित्ये तपनस्वभावं प्रकाशस्वभावः एष
परमात्मैव स एको नान्य इति एवं प्रकारेणात्मन्यादित्यादौ च परमात्मैव ज्योतिरिति य एवं वेद उपास्ते स एकस्य
परमात्मनो हि स्फुटमेकत्वमेति प्राप्नोति परमात्मना सायुज्यं गच्छतीति तस्मात्सर्वत्र प्रकाशस्वरूपं परमात्मेवाहमि-
त्युपासीतेति वाक्यार्थः २७ सर्वानुवाकेष्वेयं रूपं ध्यानविध्यं च दर्शयित्वेदानीं ध्येयचित्तस्थिरीकरणलक्षणो
स्य ध्यानस्य सिद्धये चित्तवशीकारोपायं योगमार्गमुपदिशति तत्र योगकल्पः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धा-
रणा तर्कः समाधिः षडंगा इत्युच्यते योग इति तथा वागुक्तोपासनासामर्थ्यं चित्तैकाग्र्यसिद्धिरिति तथा तत्र योगकल्पः

धन १

२ तै॰ २

छे: १

६४ तस्य चित्तैकाग्र्यसाधनस्य प्रयोगकल्पो नुष्ठानविधिरयमुच्यत इति वाक्यशेषः तमेवाह प्राणायामः पूरककुंभक
रेचकभेदेन प्राणवायोरायमनं वशीकरणं प्राणायामः इंद्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रतिनिवर्त्तनं प्रत्याहारः
पराक्स्रोतःप्रवर्त्तनेनेंद्रियाणां प्रत्यक्स्रोतःप्रवर्त्तनं प्रत्याहार इत्यर्थः ध्येयवस्तुन्यंतःकरणस्य प्रवणत्वेनैक
दाकारतयाभिवेशनं ध्यानं तस्मिन्नेव तस्य तैलधारादिवदविच्छेदेन स्थिरीकरणं धारणा मनो ध्येयवस्तुनित
दाकारतया सम्यक्संपन्नमेवेति परीक्षणं तर्कः ध्यानधारणासामर्थ्यादुपस्थितस्य सिद्धीनां योगांतरायत्वो
हनं तर्कः सविकल्पकसमाधिर्वा तर्कशून्यध्येयवस्त्वाकारतामापन्नस्य निवातदेशस्थदीपशिखाव
दचलनतयावस्थानं समाधिः इत्येवं षड्विधैरंगैरुपेतो योगः षडंग उच्यत इत्यर्थः उक्तस्यास्य योगस्य सर्वार्थसा
नोपकारकत्वं विवक्षन्नाह अनेन यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पु
ण्यपापे विहाय परेऽव्यये सर्वमेकीकरोति तौ वैस्याह यथा पर्वतमादीप्तं नाश्रयंति मृगद्विजाः तद्वद्
दो२ ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयंति कदाचनेति अनेन योगेन सम्यगभ्यस्तेन पश्यन्स्वध्येयवस्तु समालोचयन्सर्वथा सू
क्ष्मये रुक्मवर्णं पुरुषं पश्यति साक्षादनुभवति तदा तस्मिन्नेव समये विद्वान्परिक्षणं तत्त्वं जानानः पुण्य

दपेक्ष्यानारब्धफले विहाय त्यक्त्वा प्रारब्धस्यापि कर्मण उपभोगेन विनाशे सति सर्वेंद्रियाणींद्रियदेहा
दिरूपमुपाधिं परे परमात्मन्यव्यक्ते कूटस्थे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मण्येकीकरोतीति न प्रायः पीनादकविदुर्वस्तुका
शमाने आत्मनि उपसंहरतीत्यर्थः हकारवर्णमित्यादि पुरुषविशेषणं प्राह्मस्यायमर्थः हकारं वर्णविशि
ष्टकारणात्मनाऽघोतनादविषमत्वं पुरुषस्य विशेषणं भूतं गत्योज्ञानस्यायोनिमिति वक्ष्ये विशेषणे
परे दानेनेऽपि भूतपूर्वगत्यानूक्ष्येने पुरुषं ब्रह्मौ [illegible] त्वंतत्पदलक्ष्यविषयोनकृत्वा हिंपुरुषमीशं योनिं हकारवर्ण
यदा पश्यतीति योजनीयो ग्रंथ इति एवं हृदोहेत्यादि विद्यामाहात्म्यस्थापनपरो ग्रंथः स्पष्टार्थः १८ इदानीं ह
र्वोक्तयोगपरिनिष्ठितस्य स्वश्रेष्ठपदं स्वेम हिम्नि हृदि धारणाध्यवर्त्तनेन वक्तुमनंतरेणखंडेन वेदोत्तिरहस्य
वादी यथान्यत्राप्युक्तं यदा वै बहिर्विद्वान्मनो नियम्येंद्रियार्थांश्च प्राणो निवेश्य यित्वा निःसंकल्पस्ततस्तिष्ठे
दप्राणादिह यस्मात्संभूतः प्राणसंज्ञको जीव इह प्राणो वे तुर्याख्ये धारयेत्प्राणमित्यादि अस्ति चित्तं चित्तमध्यस्थ
अचिंत्यं गुह्यं परमं तत्र चित्तं निधाय तत एव लिंगं निराश्रयमिति यदा वै यस्मिन्नेव काले विद्वान्योगाभ्या

६५ णःप्राणोपाधिप्रविष्टोमनोनियम्यैकत्रस्थिरंकृत्वाइंद्रियांश्चश्रोत्रादीन्स्वविषयान्बहिर्निवेशयित्वाहृन्नस्य
क्वापितन्नस्तस्मिन्नंतरहितःसंकल्पोनिर्विकारमनास्तिष्ठेदितिपदान्वयानुरूपाव्याख्याःकथंविधस्प्राणःकथंवृत्ति
ष्ठेदित्याकांक्षायामाहप्राणाक्षितिप्राणात्प्राणाद्विशेषाद्धिनाख्यिदात्मनःएवैहृद्देहयस्मात्प्राणसंज्ञकोजी
वःसंभूतःप्राणधारणोपाधिनाप्राणसंज्ञांप्राप्यजीवोजानतइतियावत्तस्मात्प्राणोविशेषभावतोःप्राणोपिप्रा
णःइतिप्रसिद्धःसतुपार्श्वेवस्यात्रयातीतिःप्राणोप्राणमात्मानंधारयेत्प्राणात्मभावनांहित्वाःप्राणविदात्म
भावनांकुर्यादित्यर्थःएवंसाहातत्रकश्चिन्मंत्रः–प्रश्चिंतेचित्तरहितंचित्तमध्यस्थमंतर्मनस्थभिन्नरूपंचित्तस्थित
मतितेनाश्चिंत्यंचिंतनानंतरःश्वतएवोनमंगुह्यमतिगुह्यंसर्वेंद्रियविषयपदमित्यर्थःतत्राश्चिंत्येतत्त्वेगुह्येचित्तंनिधाय
तन्तदाकार्यकरणेनतन्मयंचित्तंकुर्यात्तत्रप्राणलिंगंलिंगंलिंगोपाधिकंजीवरूपंनिराश्रयंतत्रसमंतदाश्रयंयस्माभा
वात्तत्रदानंदधनंभावमित्यर्थःयद्वाआश्रयत्राशेषविशाश्रयपरःतथाचतद्वचित्ताश्लिंलिंगंनिराश्रयंनिर्विषयं
मयधीतंतद्वेनिःशेषः५८एवंज्ञानमार्गेणात्मनोवस्यात्रयातीतस्वरूपेधारणाप्रकारमभिधाययोगमार्गेणात्मनि
धारणाविशेषकैवल्यसंमतंतुपदद्वातिअथास्यत्रापुरुमनःपरस्यधारणान्तुरजैमनायनिपीडनंप्रवनः
द्वा१ ६५

प्राणनिरोधेन ब्रह्मतर्केण पश्यति यदात्मनात्मानमणोरणीयांसं द्योतमानं मनःक्षयात्पश्यति तदात्मनात्मा
नं दृष्ट्वा निरात्मा भवति निरात्मकत्वादसंख्योयोनिश्चिंत्यो मोक्षलक्षणमित्येतत्परं रहस्यमित्येवं ह्याह चित्तस्य
हि प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभं प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुत इति अत्रोन्नंतरमस्य तुर्यात्मनिह्या
मस्यान्मनःपरा उत्कृष्टा धारणा परा अत्रैवेति वाक्यं तदिति वाक्यशेषः यदाभ्यासवशीकृतचित्तस्य स्वन्मनीभावं वि
गमिष्यति तदायमुपायः कार्यः कथं तालुकंठदेशे जिह्वाक्रमस्थाने तस्मिंस्तालुनि रसनाग्रस्य निपीडनं मनःप्रवे
शनं तस्मात्तालुरसनाग्रनिपीडनाल्लंबिकायोगकरणादित्यावत् तत्रैव ध्यानेः प्राणानां निरोधनात्तर्क
ल्पोच्चारणसंज्ञानां नौपरिवर्जनात् परिवर्जनात् ब्रह्मपारमेश्वरं तत्त्वं तर्केण धारणानंतरभाविना निश्चितरूपेण
ज्ञानेन पश्यति यद्वै वै प्रकारेण मनःक्षयात्मनसो मनःस्वनात्मादणोः सूक्ष्मादणीयांसमतिसूक्ष्ममिंद्रियागो
चरं द्योतमानं स्वप्रभूवप्रकाशमानमात्मानं प्रत्यक्चमात्मानं प्रत्यक्चमात्मना परमात्मनाद्ध्यर्थभावे तृतीया परमा
त्मरूपेण पश्यति तर्हि साक्षादनुभवति तदात्मनात्मानं दृष्ट्वा निरात्मा भवति निर्मनस्को भवति जीवभावान्निवर्तते
एषावस्था परमिरुन्मनी तुर्या च निरात्मकत्वात् रूपरूपेणोन्मनीभावात्परिच्छेदकविरहादसंख्योपरिच्छिन्नोयो

हि° १

ऊ॰मुत्क्रमे ५

निराश्रयपरहितः आत्मा अचिंत्यः चिंतनं नामात्र तदात्मन्यावस्थानमात्रं एवंविधः आत्मा नदास्फुरतीत्युत्क्रमेद्भव
६६ ति न पुनस्तत्र विधिरवैसम्भवात्तस्येहेतिभावः इत्येतन्मोक्षणीक्षणं मोक्षस्वरूपं परं रहस्यमतिशयेन गोप्यमित
त्यर्थः एवं ध्यायन्मंत्रमुद्राहरणिविन्नस्यहीति प्रमादो निर्वासनत्वापत्तिः आत्मनि स्थितिस्तस्मिन्नेकीभावः स
हमन्यते इदानीमुपासकस्योपासनापरमफलप्राप्त्यर्थं देहादुत्क्रमणमार्गमुपदिशति अथान्यत्राप्युक्तम् ऊ
र्ध्वगा नाडी सुषुम्नाख्या प्राणसंचारिणी तालुं तं विछिन्नाते या प्राणोंकारमनोयुक्तयौ तालुव्यग्रं परिवर्त्येंं
द्रियाणि संयोज्य महिमा महिमानं निरीक्षेत ततो निरात्मकत्वमेति निरात्मकत्वान्न सुखदुःखभाग्भवति
केवलत्वं लभते इत्येवं ह्याह परः पूर्वं प्रतिष्ठाप्य निगृह्य तालिलं ततः तीर्त्वा पारमपारे पश्चाद्युंजीत मू
र्ध्नीति या सुषुम्ना नाडी हृदयान्मूर्ध्नि ब्रह्मरंध्रपर्यंतं मूर्धगा प्राणसंचारिणी प्राणस्य ब्रह्मलोकपर्यंत
सूर्यरश्मिद्वारा संचारयित्री प्रसिद्धा तथा च श्रुतिः शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति सा पुनः कंठेगछंती तालुंतर्मध्ये विछिन्ना कुंठिता भवति तथा च तत्र यत्नं नियम्य ६६
प्राणोंकारमनोयुक्तया अत्र अभ्यासवशीकृतेन प्राणेन ध्येयब्रह्माकारेण कारितेन मनसा ॐकारध्वनिना

शैव युक्त्या यास ल्वीकृतयोः इडानालूपरिक्रमाकारेण लंबमानमानांतःप्रवेशनेनोक्रमेदुपरिगच्छेदित्यर्थः तथा
वक्त्रः स्पंतरंध्रेनरणेतालुके यएषलनः रवालंबनेत्सेंद्रयोनिर्यत्रासोकेशांतोविवर्ततेअयोत्रिशीर्षकपालेद
ति तत्रोर्ध्वनाडीनयनप्रकारमाह तालुर्ध्वाग्रंपरिवेष्टितितालुस्थित्तिपरिक्रमनायाः अग्रंपरिवर्त्यसिवार्यपृष्ट
तालुनोगाद्उपरितालुरंध्रः रसनाग्रंनिवेश्योपरिक्रमनाकारमभिमुखयेत् यावत् इंद्रियाणिसंयोग्य प्राणमनो
ध्यामिकीकृत्योत्क्रामेदिति हृदये ततानावयः एवमुक्रमतोयोमहिमापरिच्छेद्यतिहृतोत्तरणानारूपत्वंमहिमानेति
रीक्षेतानुभवेत्तत्तस्मादिंद्रियक्षणाद्विण्यकत्वमिति इंद्रियमनेत्वकत्वेनिलिंगत्वमेतित्वाग्निशानिनिराणत्वकेवान्न प ५
सुखदुःखमात्मभवति केवलत्वैकैवलमोसलभमनःसेवमर्थ स्याह यंत्र इत्यर्थः इंद्रियसंयोग्यति पाठेइंद्रिया
यतनानांशरीरबद्धानां मनःप्राणस्याससंबंधनमुपदिश्यतेइति सासवो एतदुक्तं भवति प्रागुक्तप्रकारेण
योगधारणयाप्युत्क्रांतोपासीनीपदयोगसामर्थ्यात्ताल्वंतःसंचारितसुषुम्नानाडीकलत्वैवकर्थविस्मर
सामनत्वमवगच्छतितदोन्मनीभावेनपरमसुक्तेरयत्नमालभत्वेजानंतत्त्वैवयावन्नीदेवब्रह्ममयोवतिष्ठ
त ततःप्रारब्धक्षये देहवियोगे परमं महिमानं परमसुक्तिलक्षणं गच्छति यदापुनःप्रागुक्तं स्थानं योगमहिम्ना

५८ प्राप्तोपि ब्रह्मलोकिके श्वर्यविहाराभिलाषं न देर्द्धमुत्क्रमप्रकारेणोत्क्रम्य महिमानं ब्रह्मलोकिकं निरीक्ष्य ततः
क्रमेण कैवल्यं कालेन लभत इति परः पूर्वमिति त्वर्वमभ्यासदशायां निरोहितानिलं वशीकृत्य प्राणं परः परस्मात्ता
लुदेशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरीकृत्य ततः पश्चात्तारं परिच्छिन्नं जीवभावं तीर्त्वा उल्लंघ्य पश्चादपारेण परिच्छिन्नेन ब्रह्म
णा तद्रूपेणात्मानं मूर्द्धनि ब्रह्मरंध्रे युंजानः योजयेत् मूर्द्धादिद्वारा ब्रह्मभावं नयेदित्यर्थः २१ इदानीं प्रकारांतरेण
ब्रह्मप्राप्त्युपायमुपदेष्टुमुपक्रमते द्वे वाव ब्रह्मणी अभिध्येये शब्दश्चाशब्दश्चाथ शब्देनैवाशब्दमाविः क्रियते अथ
तत्र ॐमिति शब्देनोर्द्धमुत्क्रांतो शब्दे निधनमेत्य यथा हेबागति रेतदमृतमेतत्सायोज्यत्वं निर्वृतत्वं तथा चेत्
थ यथोर्द्धनाभिस्तंतुनोर्द्धमुत्क्रांते वकाशं लभतीत्येवं वाव खल्वसावभिध्याता उमित्यनेनोर्द्धमुत्क्रांतः स्वातं
त्र्यं लभतेन्यथा परे शब्दवादिनः श्रवणांगुष्ठयोगेनांतर्हृदयाकाशशब्दमाकर्णयंति सप्तविधोयं तस्योपमाय
थानद्यः किंकिणी कांस्यचक्रभेकविः कृंधिका वृष्टिर्निवाते वदतीति तत्पृथक्लक्षणमतीत्य परे शब्देऽव्यक्ते
ब्रह्मण्यस्तं गतास्तत्र ते पृथग्धर्मिणोऽपृथग्विवेक्या यथा संपन्ना मधुत्वं नानारसा इत्येवं ह्याह द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये
शब्दब्रह्म परं च यत् शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति द्वे वाव एव ब्रह्मणी अभिध्येये केनेत्यत्र शब्दश्चैक ५८

स्य च शब्दश्चाद्वितीयं किं तदेवेत्यपि खलु तेन किमुपायो येन यद्वेदत्याह अथापानयोर्ब्रह्मणोर्यः शब्देनाशब्देन ब्रह्मणो
ऽशब्दं ब्रह्माविःक्रियते प्रकटीक्रियते अनभिसक्तिनिरोधानमात्रेणेत्यर्थः किं शब्दब्रह्म कथं प्राप्तिना शब्दब्रह्माविः
विःक्रियत इत्यत आह अथैवं मतिनत्र त्रयोर्द्वयोर्मध्ये ओमिति शब्दः ओंकारः शब्दब्रह्म ओमिति अनेन सर्वार्थवाचे
कः सर्वशब्दव्यापकत्वात् सारात्वेनोद्धृत्यास्मात् ध्येनासाधनेनानेन शब्दब्रह्मणोर्ध्वप्रपंचादुपरि उत्क्रान्त उत्क्रान्तो वाच्यवा
चकरूपं सर्वं वेद्यज्ञानमतिक्रान्तः सन्न शब्दे परे ब्रह्मणि निधनं नाशं समुद्रे लयमेति प्राप्नोति येषां सर्वशब्दवाचा
मगोचरे ब्रह्मरूपे कल्पितत्वाद्रथन्तरादेरेषा हि गतिः परमकलं इत्यादेवामृतममृतत्वं मोक्षः एतस्मात्त्वायोऽसंज्ञा पुनः
सपुरुषावस्थादास्यामि निधावत् निर्वृतत्वं परमानंदाविर्भावः कृतकृत्यत्वमित्यर्थः इति शब्दब्रह्म शब्दब्रह्मोपदेश्य
मात्यर्थः उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाहाथेति अथास्मिन्नर्थे दृष्टान्तो यथोर्णनाभिर्लूताकीटस्तन्तुना सत्वमुख्रलीलां विनिर्मितेन
विच्छिन्नेन सूत्रेणोर्ध्वमुपरि देशं प्रत्युत्क्रान्तो नैवकाशं निरंकुशविहारं लभतीति लभते इति प्रसिद्धं तं तं नरसाधारणाद
२१ न्यावस्थं परिस्पाससाधारणां निर्भयमवकाशं प्राप्नोतीति एवं वाव एवं मेव खलु यथायं दृष्टान्तस्तथा असावभिध्याता
ओमित्यनेन शब्दब्रह्मणा साधनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽहं ममतास्पदत्यागस्वात्मविमुक्तः स्वातंत्र्यकैवल्यं लभत इत्यर्थः एवं

स्यानं ३

५८ ग्णवास्य शब्दब्रह्माभ्यासेनाशब्दब्रह्माविर्भावसाधनमिति स्वमतमनुस्मरन्नांतरमाहान्यथेति परे शब्दवादिनः श
ब्दब्रह्मवादिनः शब्दमाकर्णयंतीत्यन्वयः कथमिति तदाह श्रवणेति कर्णयोरंगुष्ठे योजयित्वा कर्णयोरंगुष्ठाभ्यां
पिधानेनांतर्हृदये य आकाशोऽवकाशस्तत्रत्यं शब्दमाकर्णयंतीति तं शब्दं शब्दब्रह्मेति मन्तव्यमित्यर्थः तस्य श्रूयमाणस्यां
तर्हृदयाकाशस्थघोषस्य यं वक्ष्यमाणा सप्तविधोपमोपमानं भवति तामेवाह यथेति यथेति नद्या नदीनां घोषः
किंकिणी घंटाघोषः कांस्यं तत्पात्रघोषः चक्रं के रथचक्रध्वनिः भेकविकृष्टिका मंडूकरवः वृष्टिर्वर्षणशब्दः निवा ध.
ते गुहायां कूपे वा वदति वदनमुपरिस्थितेन श्रूयमाणोऽसौ व्यक्तः प्रकारः एतैर्ध्वनिभिः सदृशो योऽयं तराकाशे शब्दस्तं श
शब्दब्रह्मापरे वदंतीत्यर्थः इति शब्द उपमेत्यनेन पूर्वेण संबध्यते तमेवमंतर्हृदये श्रूयमाणं पृथग्लक्षणमनेको
पमानैरनेकधा विभाव्यमानं शब्दमतीत्य परे वाचामगोचरे ब्रह्मणि शुद्धेऽस्तंगता अदर्शनं प्राप्तास्ते शब्दब्रह्मवादिन इ
त्यर्थः तत्र परे ब्रह्मणि ते अपृथग्धर्मिणो ब्रह्मैकस्वभावा अत एवापृथग्विवेक्याः पृथग्विवेक्तुमशक्याः पूर्ववद्दे
ल्लेखावोच्या इत्यर्थः तत्रायं दृष्टांतः यथा नानारसाः पृथक्स्वभावकुसुमरसा यथा मधुकत्वं पक्वात्मत्वं संपन्नाः संतो
न पृथग्विवेक्यास्तद्वदित्यर्थः एवं यत्नोदाहरणमाह श्रुतिर्द्वे ब्रह्मणी इति श्लोकस्यायमर्थः उक्तमेव शब्दाशब्द ५८

प ३

स्व १

स्वरूपं विभज्यानाहतब्रह्मणो रूपं विशदयति ॥ अथान्यत्राप्युक्तं यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरं यदस्याग्रं तच्छान्तमशब्द
तंत्र २ मभयमशोकमानंदं स्थिरो नाम नामतः ॥ किं शब्दश्च न्यमृतनम्रमूर्द्धस्थानेनैताभ्यसेदिति यदोमित्येतदक्षरं ते
नवाहं शब्दार्थं ब्रह्मेति योऽजना पदस्य वर्ण वाच्योक्षरस्याग्रं नादावसानस्थानं तच्छान्तं निर्विशेषं तच्छब्दमश
शब्दं परं ब्रह्म अभयमित्यादीनि तस्य स्वरूपलक्षणार्थानि विशेषणानि स्पष्टार्थानि सर्वापरत्वायमदेस्मा
दपरब्रह्मायमोक्षायवदेतां एतेन कल्लक्षणो ब्रह्मणी उपासीतेत्येवमस्मिन्नर्थे स्यात् योसौ परमसिद्धपरश्चापर. ५
श्चपरापरब्रह्मद्वयमुक्त्वा तद्वेदः परं ब्रह्म कः ॥ ओंकारो यं नाम नामतो प्रसिद्धः स शब्दब्रह्मेत्यर्थः यस्मान्निःशब्दः पर
ब्रह्मा शब्दाख्यं शून्यमूर्तो निर्विकारस्तामि विशेषः नतत्र एवं विधं आत्मानं ब्रह्म मूर्द्धस्थाने सर्वो कृते हृदये
स्थाने अथाप्युक्तं ब्राह्मणः स्ववपुः सम्बिन्सौ विमुक्तास्य अन्यत्रैरपसिद्धस्तस्मिन्मूर्द्धस्थानेऽभ्यसेत ध्यायीत
नेत्यर्थः पूर्वोक्तप्रकारेण यथा निर्दिष्टब्रह्मोपासितवतो गतिः साधनविशेषोपदेशाः पूर्वकमाह यदा देवावब्र
ह्मणी अभिध्येये इत्यस्मिन्ननुवाके स्वमतेन शब्दब्रह्मवर्णनाद्ययुक्तं तन्निश्चयं प्रकारविशेषमुपदिशन्नुपा
सनाफलप्राप्तिप्रकारमाह ॥ अथान्यत्राप्युक्तं धनुःशरीरमोमित्येतच्छरः शिखास्य मनस्तमोलक्षणमित्वाव

मोऽनमाविष्टमागच्छत्यथाविखं भित्त्वा अलातचक्रमिव स्फुरन्तमादित्यवर्णमूर्जस्वंतं तद्ब्रह्म तमसः परमपश्य
दमुष्मिन्नादित्येऽथ सोमेऽग्नौ विद्युति विभात्यथ खल्वेनं दृष्ट्वा गच्छत्यमृतत्वमित्येवं ह्याह ध्यानमंतः परे तत्त्वे लक्ष्ये च विधी
यते अतोऽविशेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति मानसे च विलीने तु यत्सुखं चात्मसाक्षिकं तद्ब्रह्मामृतं शुक्रं
सा गतिर्लोक एव स इति धनुः कोदंडं प्रसिद्धं शरीरं ॐमित्येतदक्षरं शरोऽस्य शरस्य शिखा अग्रभागः स्थानीय
मनस्तमोऽज्ञानं तज्ज्ञानलक्षणं तज्ज्ञापकं यस्य तत्तमोलक्षणं नादृष्ट्वा तमो मूलाज्ञानं भित्त्वा तत्र प्रयोगे
णालक्ष्यतमोभेदनं कृत्वा तमसाविष्टं संविग्धं यदेतत् तमस्याविष्टं तमसावेष्टनं रहितं संपाताद्विवि
मनो मात्मानमागच्छति तमोरूपं शरणं ग्रंथं भित्त्वा विद्यायामित्यर्थः एतदुक्तं भवति तमसा आसीनः समय
ईध तं शरीरं धनुरिव कृत्वा दक्षिणे ओंकारेण तमोनाशपर्यन्तमस्मिन्नग्रे ब्रह्मणि शरीरमिवाकृतेः दिः
तस्य नादलयस्थाने मनः शरशल्यमिव बध्वा आत्मानं प्रवेश्यैवं मनसा अथानंतरमाविष्टं पूर्वमज्ञानावि
ष्टमात्मानमहंकारास्पदं भित्त्वा दृष्टरूपं तद्ब्रह्म साक्षाद्विदार्य ब्रह्म पश्यदिति संबंधः तस्य ब्रह्मण आत्माभि ५९
दत्वस्थापनाय पुंल्लिंगे विशेषणोक्ताद्विशेषणानि अलातेत्यादिना एवंरूपाकारस्फुरणोऽलातचक्रे दृष्टांतः आदि

त्व्या

त्यवर्णमिति सर्वदृश्याभिभावकप्रकाशात्मत्वमादित्यरूपमादृश्यमुच्यते तेजसंतमसः जोरह्मस्तदंतमानंदरसमिति
यावत्तथा च श्रुतिः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति तमसः परमिति परशब्देन तत्पर्यायं तमसः परस्ता
दिति मंतव्यमित्यर्थः एवंभूतमात्मानं वृत्त्या प्राप्तुं प्रयतेतेत्यर्थः यदात्मगतं तेजो ज्ञानं तदा सर्वमिदं खिलं यद्दृष्टमसि
त्यज्ञातं तेजोविशिष्टं मामकमिति स्मृतेर्मूलभूतेन वाक्येन प्रकाशमात्रमस्य स्वाभाविकं स्वरूपं सर्वत्रोपल
क्षणीयमित्यभिप्रेत्याह परमुक्तमिति अथैवं ब्रह्मात्मदर्शनसमये केवलेन मात्मानं दृष्ट्वा ब्रह्माभेदेन साक्षा
त्कृत्यामृतत्वं गच्छतीति मुक्तो भवतीत्येवं ध्याहेति पूर्ववत् अंतःप्रतीचो सर्वांतरे परे तत्त्वे परे ब्रह्मणि ध्यानं धी
धमें ५ यते लक्ष्येषु सर्वत्र संचारीत्यप्रमाणेन तल्लयस्थाने बुद्धेर्विधीयते क्रियते कुर्यादित्यर्थः अनेन ध्यानादि विशेष ध्यान ५
विज्ञानमस्फुरोत्थं सर्वविज्ञं स्फुरत्वमुपगच्छति स्फुटतरसाक्षात्कारोदयस्तिति यदात्मनावस्थानं सामु
क्तिरित्येतदाह मानसदति मानसे मनःपरिणामरूपे हंकारग्रंथौ विलीने प्रलयं प्राप्ते ब्रह्मकारा अन्यथा सतिनाद्यात्तु ज्ञात्वा ह विलीनायां २
सुषुप्ते विशेषणार्थः यत्सर्वं ब्रह्मकारावारात्मा वकीदृशमत्स्य नमविनश्वरं शुक्रं दीप्तिमज्ज्ञानस्वभावं यदेवं वि
धं ब्रह्मात्मतत्त्वं तत्प्राप्तिः पुरुषार्थः सर्वलोकः फलं सर्वसाधनानामित्यर्थः २४ इदानीं मुक्तो विद्यामनूद्य तद्

या ग२ भिया१

तेनप्रशंसन्विधांसंस्वीकरोति ॥ अथास्यत्राप्युक्तमितिदेवान्तराईतेंद्रियंशुद्धिरमयास्वप्नइवयःपश्यतोऽदृश्यवले
विविक्ताःप्रणवात्मप्रलोनारंभारूपविनतमिद्विजरंविमृत्युविन्नोक्तंवमोविप्रणवात्माप्रलोनाभारूपोविगत
भिन्नोविजरोविमृत्युर्विशोकोभवतीत्यर्थःस्यात् एवंप्राणमथोंकारंयस्मात्सर्वमनेकधानैतंयुक्तिपुंजनेवापित
स्माद्योगइतिस्मृतः एकत्वंप्राणमनसोरिंद्रियाणांतथैवच सर्वभावपरित्यागोयोगइत्यभिधीयतइति
तिदेवमित्रितद्देवसुषुइर्वान्तर्हितेंद्रियः प्रविलीनेंद्रियवृत्तिर्नतिद्रावानित्यर्थः तथास्वप्नइवस्वप्नदृगिव
इंद्रियविलेंद्रियाणांनिवाहस्थानेदेहे अप्रविविक्ताःस्थूलदेहाभिमानशून्यइत्यर्थः अन्नेनैवदेहाभिमा
न नराहित्येनात्रदप्ययत्नेनमुक्तआर्यंतदृश्य तथाचैवमवस्थात्रयातीतोलयविक्षेपरहितयाशुद्धितयाऽतिशा
येनशुद्धिमत्याद्धियाप्रसन्नबुद्ध्यायःप्रणवात्मप्रणवैकात्मतामापन्नेप्रणोतारंपरूपमिसोपितदात्माभवती
तियोजना तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेः प्रणोतारंतयामीश्वरः तेप्रणोतारमंतर्यामिनेनोपलक्षि
तमित्यर्थः भारूपंज्ञानप्रकाशस्वरूपमित्यनेनस्वरूपलक्षणमुक्तं विगतमित्यादिनातत्कार्यरूपाव
रणविक्षेपाज्ञानरहितं तथाकूटस्थत्वमुक्तं विजरंविमृत्युमितिस्थूलसंघातधर्मवत्त्वनिरासेनतत्तोविविक्तत्व ७०

इतियावत्प्रनत्वयंस्वप्नदृगेवेद्

के चित्तस्मा

पुष्यते विशोकमिति अन्तःकरणधर्मराहित्यं वकारात्प्राणधर्मक्षुत्पिपासाराहित्यं गन्धेनैतेन सूक्ष्मसंघाता
दपि विविक्ततोक्ता तथा च कार्यकारणरूपं वानीतं यथोक्तविविशेषणं लयविक्षेपरहितं तथावस्थात्रयातीतं धातु
ष्ठायोनुभवतीति सोपि प्रणवा●न्वेदन्यायुक्तात्मको भवतीत्येवं ह्याह किं एवं यथोक्तप्रकारेण प्राणं प्रणोतारमथ
तथा ॐकारमोंकारात्मनैकीकृतेन तत्त्वं प्रतिपत्स्माद्देनेकधा नैकप्रकारं स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकं सर्वं जगद्युनक्ति योजयति ४
प्रविलापयतीति कश्चिद्युंजते वापि स्वप्रमेव वा विलापयमानं युंजते योजयंति वा ● स्मादिद्यं निष्ठा योग इति स्मृतेः क
थितो योगस्तैरित्यर्थः सकलनिष्ठां फलत्यागरूपं योगमुपलक्षयन् त्यागाख्यकनिष्ठासाधनरूपं योगं लक्षयति सकलत्यागमिति
प्राणादीनामेकत्वमेकविषयप्रवणतया प्रत्यक्प्रवाहकरणं सर्वभावफलत्यागः सर्वेषु क्रियाकारकफलेषु
स ५ भावपरित्यागः तु कृत्यागः अथवा सर्वविषयो भावनासंस्कारस्तस्य परित्यागः अविषयात्मत्वज्ञानाभ्यासेवा
स्वविषयवासनाभिभव इत्यर्थः पुनः प्रकारान्तरेण प्रणवनिष्ठायां भावनाविशेषं योगान्तरमाह अथान्यत्राप्युक्तं
स्तु यथा वाप्सुचारिणः शाकुनिकः सूत्रयंत्रेणोद्धृत्योदरे सौ जुहोत्येवं वाव खल्विमान्प्राणानोमित्यनेनोद्धृत्यानाम
येग्नौ जुहोत्यतस्तप्तोर्वीवसः अथ यथा तप्तोर्व्यां सर्पिः पिण्डं काष्ठसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीत्येवं वाव खल्वसावप्राण
ख्यः प्राणाग्निसंस्पर्शेनोज्ज्वलत्यथ यदुज्ज्वलत्येतद्ब्रह्मणो रूपं चैतद्विष्णोः परमं पदं चैतद्रुद्रस्य रुद्रत्वमेतदपरि

भावो ५

२५

मै० दी०
११

रा ३ ८३

मितत्वावात्मानं विभज्य पूरयतीमांल्लोकानित्येवं स्यात् वह्नेश्च यद्वत्खलु विस्फुलिंगाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव
तस्य प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरंतीह यथाक्रमेणेति यथावालोके कश्चिच्छाकुनिकश्शकुनोप
जीवी किरातकैवर्त्तादिः क्षुद्रचारिणो मत्स्यादीन्सूत्रयंत्रैर्जालसूत्रैर्वोद्धृत्योदरे उदरस्थेग्नौ जुहोति जाठरा
ग्नि ग्नौ करोतीति एवं वाव एवमेव खल्विमान्प्राणान्ज्वलत्स्थानीयान्देहं तद्विचारतः सर्वानेव मुख्यान्मुख्य
नो रूपामित्येनेनाक्षरेण जालसूत्रस्थानीयेन सर्वार्थसंग्रहसमर्थेनोद्धृत्य पृथक्कृत्यानामये निर्दोषे ब्रह्मा
ग्नौ जुहोति तदात्मसात्करोतीत्यर्थः उद्धृत्य होमे दृष्टांतं कृतस्याग्नि[illegible]स्त तद्यथाग्निमयत्वे दृष्टांतमाह तस्मात्तो तुज्क्ष
र्वैवमइति अनेनोहमानं तत्तरं अत्रात्मरूपो नामयोनिःसत्तोर्ध्वं विष्वग्वा नाहृत्नो [illegible] नोदीतं भांडमु
ख्येन यथा घर्मे महावीराख्यभांडं नष्टनादत्त्वांसदमर्थः दृष्टांतं विवृणोति अथ यथेति तप्ताउर्वीआधारोप
र्यस्थानतप्तोर्वीनिखनेनस्थितघृतेति विग्रहः तद्यथा तृणादिसंस्पर्शेनाग्निज्वलनं सूर्यज्योतिर्जायत एवमिमादिशि
तिकोऽग्निः एवं वाव वैवमेव खल्वसावप्राणाख्यः प्राणादिसंघातादिविरूतयाप्राणाख्यामलभमानआत्माग्निः
प्राणसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीव कटीभवतीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथासनवे भांडे विद्यमानोऽप्यग्निर्नस्थूलरूपेणासदृश्य
तिष्ठतेनोद्दीपितः संस्पृक्तेन तृणादिसंबंधे यथाव्यक्तरूपतः एवमसावात्मादेहसंस्थोऽनथथावदवभासते प्राणाव ११

६ ६.

छ२

पंचब्रविलापनेसमितिविलीयमानब्रपंचानुगतविशेषाभासद्वारा यथावद्ब्रह्माभासतइति अथ वायुर्वैकेस्यात्मनि
यदग्निरूपकत्वमुक्तं तद्दृष्टान्तेन प्रपंचयति तप्तोर्विवसदृमादिना तप्तोर्विस्फुलिङ्गेन तस्य वृत्तं लक्ष्यते तद्यथा लो
र्हासद्दृतप्यमानं स्वसंसर्गिसर्वं तृणादिकं संतपति दहति एवमयमग्न्यात्माधिदैवाभासद्वारा देह
ष्वयं संतपन्स्वसंसृष्टं सर्वमेव जगद्दहति ज्वलत्वं तिप्रकाशयतीत्यग्नित्वेन रूपकमुक्तमिति अथ सर्वसर्वात्मना
स्थितिलयकारणत्वेन सर्वात्मत्वमाविःकरोति अथ यदुज्वलतीति एतद्धवाव हिरण्यगर्भस्य सूक्ष्मः रूपं स्वरू
पं विष्णोः पालकस्य परमंपदं स्वरूपं एतदेव चवरुद्रस्य संहर्तुः रुद्रत्वं स्वरूपं एतदेव तत्सामरूपं ब्रह्मापरिमित
धावात्मानं विभज्य देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदेन विविधात्मानमनेकधाविभज्य सोमानुलोकान् पूरयतीतिवेदाहस्व
र्थं४ स्वपदद्रिति पूर्वार्द्धस्यार्थं प्राणादयो देवा सिद्धाः पुनरेवेति सुषुप्तिप्रलयोः प्रलीनाः पुनस्तस्मादेवोच्चरंतीत्य
बोधस्त्वयोर्यथाक्रमेण पूर्वस्य हिंक्रमेणेमर्थः तथाचश्रुत्यंतरे यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्म त्म
नः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरंतीति २५ इदानीं प्रकारांतरेणाह औनिषमात्मानमुप र
लंभयन्सफलामात्मनिष्ठामुपदिशतीति अथाध्यात्मं प्रोक्तं ब्रह्मणो वावैतत्तेजः परस्यामतस्मात्रारीरस्य यत्र शरीर

य४ वि२ २धं तन्मो२

मै.दी.

७२ स्यैन दोषम मस्येतद्भूतमथाविःसन्नमसिदिग्धं तं वै न देकाग्रेणोव मंतर्हृदर्णाकाशांविनुदंति यत्तस्य ज्योतिरि
वसंपद्यते।स तत्क्रोदर्मविरेणोति भूमावयस्पिंडं निहितं यथाग्निरेणोति भूमिं तत्समत्वंस्पर्शयस्पिंडं यथाग्निर्यस्का
राद्योनाभिवृणस्मैतिविन्नं यथाश्रयेणासहैवमिन्वंस्मात् हृद्याकाशमयं कोशमानंदपरमालयं संयोगश्च
न तोस्माकं तेजश्चैवाग्निसूर्ययोरभिवृहत्णोभावपरमात्मेन एवैनद्दृश्यमाणं तेजः किं लक्षणमस्य परस्य सर्वदृश्य
स्वभावानीतस्यात्गुएवामृतस्य जन्मांतिमरणादितविक्रियारहितमस्येतियावत् स्वतः परममृतमपि ब्रह्मतेजः शरी
रसंबंधाद्विपरीतं स्यादित्यतो विशिनष्टि शरीरस्येतियावत् शरीरसंबंधरहितस्य नष्टिभिरवयवस्यासंगस्य जन्तु
काष्ठवत् शरीरसंश्लेषोक्तिनियावत् एवंविधस्य ब्रह्मणो भावैनत्तेजः किंतदित्याह यच्छरीरस्योष्म्यं शरीरसंबंधस्या
ग्नेयं यद्दोष्म्यमुपलभ्यते तस्माच्छ्रतेन प्रत्यक्षेण एतद्ब्रह्मणस्तेजइत्यर्थः तथाच छांदोग्ये यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्य
तइत्युपक्रम्येदं वावनयदिदमंतः पुरुषो ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानातीति
ब्रह्मतेजस एतत्स्मिंद्शरीरंध्यंतत्रेनन हितद्दुलतेजोप्रकाशमानमपूर्विवद्यतेन दीप्यते एवं सामान्येनदे
हगतेष्म्यात्मना तेजः स्वभाव नापदंनीतमिदानीं तस्य साक्षात्कारपदवीमुपादिशति अथाविःसन्निति अथैवं ७२

ति संबंधः

न २

स्वभाविर्भूतं तत्तेजः आविःप्रकटं येन मस्तिष्कदेशाकाशे निहितं स्थितं तं वेत्ति ज्ञात्वैतं सर्वज्ञः निश्चितं इत्यर्थः तथा वसुंड
के आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमिति तत्तेज एवमुक्तप्रकारसुधिरूपात् हृदये हृदयपुंडरीके यदाकाशं त
दाकाशे शक्तिस्तम्भाधानेन विद्युदंति विशेषेणानुदंति हृदयपुंडरीकाकाशे तेनस्थमाकारमाविष्कुर्वतीत्यर्थः एवं क्रियमा
णेन स्याकाशस्य सर्वव्यपदेशो नितिरिव प्रकाशरूपवनित्यसिद्धमप्यावरणतिरोधानमात्रापेक्षो योऽतः प्रकाशरूपस
पद्यति संपद्यते अभिव्यक्तं जायत इत्यर्थ इति यतः स्वभावसिद्धं तेजोभिव्यक्तं तेऽतत्कांचनं तस्य तेजसो भावस्वभाव न
मविरोधात्स्वकालेन सद्य एव एतत्प्राप्नोति पासकः तस्य प्रत्यग्रूपत्वेन नित्यप्राप्तत्वात्तदावरणतिरोधानमात्रमपे
क्ष्यं प्राप्तिरूपं वर्णनत इति भावः तत्रोपाध्याकारस्य तत्विं धकनिवृत्त्यान्याविरोधात्स्वरूपापत्तेर्दृष्टांतमाह भूमावि
ति भूमौ निहितं मंतं भूमौ निक्षिप्तमप्यः पिंडं पिंडीभूतं मम योपयथा विरोधात्भूमित्वं मृत्त्वमुपैति गच्छति तद्वदव
तीत्यर्थः तथा सम्यक्स्वरूपापन्नस्य पुनरनुत्थानमेवेत्यत्रापि दृष्टांतमाह मृत्तत्त्वमिति मृत्स्नाश्चात्मनि केवलस्था
पितं निर्पस्यतन्मृत्तत्वं अव्यवर्तितयोगयुक्तं मंगीमात्रेण सदात्मना स्थितमित्यर्थः यथा मृदात्मनां गतमप्यपिंडं
मृत्स्नात्मकतावयो नाभिभवंति अग्निनापि गम्यपिंडरूपवन्तस्मिन्नभिव्यक्तप्रकाशे तेनदृष्टेनेन वाऽप्रकारैर्लोहकारै

प्र २

र्विकारी क्रियत इत्यर्थः दार्ष्टान्तिकमाह मामिति प्रणम्यनीति यथेमोदृष्टां नौनथा विज्ञं क्त्रिस्थस्त्विदाभासोजीवाप्यत्रा
त्रयेणोपाधिना विज्ञेन महत्प्रणाम्यमिति नित्याभासोपीति रूपमापद्यत इत्यर्थः यद्वा विज्ञं साभासमंतःकरणं त्राण्यत्र
ण्वामसनात्मकलिंगेन महत्प्रणाम्यमिति प्रकर्षेणानयमिति उच्छिन्नसंस्कारं भवति पुनर्नेमित्यर्हं भवतीत्यर्थः एवमेवं
मन्त्रान्यथैवमर्थमाह श्लोकद्वयं इत्यर्थः दृष्टाकाशमयमाकाशावदसंगं यद्वा हृदये यदाकाशे न स्वरूपं हृदयाकाश
मयं कोशो भांडाकारस्तद्वत्सर्ववस्त्वाश्रयत्वात् कोशमिव कोशं लिंगमात्मपर्यंतं दृश्यं तथा व्रह्मादिकानां ब्रह्मत्वञ्च
र्यंतरं तु भेदस्मिन् दिशा वा पृथ्वी अंतरे व समाहितेन भावम्मिश्र वा युज्य सूर्यादिकं समाप्तुमो विधुन्नक्षत्रे यद्या स्पेहा
स्ति यद्वा नास्ति सर्वं तदस्मिन्नमाहितमिति आनंदयतीत्यानंदः एष ह्येवानंदयातीति श्रुतेः परमालयं आमनंती
यदस्मिन् सर्वमित्यालयं परमं वन्दालयं परमालयं मुक्तिरूपमित्यर्थः एवंभूतं यद्ब्रह्मरूपं तेन जगदस्माकं
स्वं स्वरूपं योगश्च युज्यत इति योगः फलं पुरुषार्थः सोप्येवं इति योजना पत्र एव मनोप्यस्य सर्वात्मकत्वादग्रिमश्र्व
यो भवने तु एवेत्यर्थः तथा च श्रीभगवद्वचनं अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभ
विष्णु च ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत इति २० इदानीमुक्तस्य ब्रह्मज्ञानस्योपलंभयोग्यं विधानमुपदि
शति अथाप्यतापत्रुक्तं भूतेंद्रियार्थानितिकं मैनतः प्रवृत्तस्य उपभुक्तं दंडवत्तु गृहीत्वा नभिमानमदंभत्वं तद्ब्रह्मणा ७३

णो १ ज्यो ४ स्थि २ नवैवे १

रपारं निहत्याघं संमोहमौलीनक्षेपोर्मिकुंडलीनं द्वीराघवेक्ष्यभिमानाद्यपक्षः क्रोधसुंप्रलोभदंडं धनुर्गृहीत्वाक्षामपे
नचैवेषुणोमानिखलभूतानि नं हन्तीं कारण्येवेनांनर्दृद्याकाशास्पारंतीर्त्वाविभूतिंनराकाशेशानकेरवटैर्वा
वटकृद्धानुकामः संविश्रान्ते वंब्रह्मशालांविश्रांतनथ्यनुजालं ब्रह्मकोशांप्रणुदेहवींगमेनेत्यनःशुद्धःसनःश्रृ
शांतोप्राणोनिरात्मानंनोक्षप्यः स्थिरःशाश्वतोजःस्वनंतस्त्वेमहिम्नितिष्ठेतेः स्वमहिम्नितिष्ठमानंदृष्ट्वातंनवं त्य४
क्रमिवसंसारचक्रमालोकयतीत्येवंस्थाह षड्र्मिभिस्सक्तपुरुषस्यनित्यपुरुषस्यदेहिनः अनंतःपरमोगुरुःसप्र
न्योगःप्रवर्त्ततेरजस्तमोभ्यांविरुद्धस्यमुसमिद्धस्यदेहिनः पुत्रदारकुटुंबेषुसक्तस्यनकदाचनोपिभूतपदेन
नर्संघातोदेहोगहनेइंद्रियाणिमानसिद्धानिश्रयाः शुद्धादयोविषयाः देहेंद्रियविषयानतिक्रम्यतेषुहेम
माभिमानंत्यक्त्वानतोनैतंप्रव्रज्यासन्यासएवज्ञाधसौनत्वेज्ञांसंघनिर्धैर्यदंडःकांडयस्यतंघनिर्दंडएवेवि
र्दधनुर्गृहीत्वाधैर्यमास्थायतस्मिन्संगनालक्षणोज्ञामारोप्यतात्पर्यः तस्मिन्धनुषिसहतेनानभिमानमयेनव
कारागविवेकसितेनचेषुणोवधिष्याचारकुलादनिमित्तानिमानपरित्यागात्मकेनदारुश्वविवेकोपकृतेनक्षम
योक्त्वान भिमानमयेनपयोक्तविवेकनाद्दणोषुणोनिपावत् नंश्वाघमितिसंबंधः तेवसिद्धमाद्यंसर्वनिर्थक

९ ज४

मै.द बिघ्येतेसतत्त्वोर्णाकुंडल्ली तंद्रीसत्कर्मस्वालस्यं इरानिद्रा अधंपाप्मेत्येतानिवेत्रयष्टिविशेषोपस्यस तंद्रीराघवेत्री

७४ रणमहंकारब्रह्मद्वारपारं पौष्टार्दस्य ब्रह्मणः द्वारपारं पालंररलयोरभेदाद्वारनिरोधकमित्यर्थः एवंभूतं निहत्याहंता
ब्रह्मशालं विशेदितिनु नरस्त्र संबंधः संग्रहेणोक्तं विवृणवती क्रमितिरहंकारस्य हंतृत्वमृत्वंभूस्य यितिसंमोहेत्यादिना
संमोहोमिथ्याज्ञानं मोक्षरस्यास्तीतिसंमोहमोलीनः स्माद्विषयद्वोपलब्धिपरोत्कर्षाहंनेव कुंडलेषस्यस
तंद्रीरोधवेत्री=अभिमानः स्वोत्कर्षासहनं विद्वेषः तस्याध्यक्षोलिदाचयदवन्नुयितावाग्गुल्मोऽहंकारः सामास्सः स
५ऽं क्षोधज्याकंपलोमदंध्वनुर्गृहीत्वारक्षौमयेनस्विद्यापरपर्यायवाच्यरूपेणाबकारादविवेकनितित्रिनिवेवे धं ५
धुणोमानिश्रमिद्धानिखलुभूतानिस्थावरजंगमात्मकानिहृंणिपीडयतिनमवमसर्वपाशकरत्वाङ्कंतंधहै
त्वातन्मूलोंकारप्लवेनतरणसाधनेनांतर्हृदयाकाशस्यमर्वजगदाश्रयतयाःआकृतास्यस्यपारंपरंगीरं
तदधिष्ठानंसर्वसाक्षिभूतंतीर्त्वाप्राप्याव्याविभूतेंतराकाशेब्रह्माकारे अभिव्यक्तेमतिन्नानवेश्मनेरसम्रमे
नेब्रह्मशालांविशेदितिसंबंधः शनैःस्तदनुप्रवेशोदृष्टांतमाहायथेतिसंधिहृदीखुरदसेव्यवटदवेत्तदंतने
यथाकश्चिद्यातुकामःसुवर्णादिधातूनंतर्भूमौनिहितान्कामयमानोवटस्फटिकविटेनस्तिष्ठनेःसविशेत्
तिवकदीभूतं धातुपश्यन्नेवंप्रादुर्भवतब्रह्मशालांब्रह्मप्रकाशस्थानंसाक्षित्वेनाविशेषितेनप्रयोगेकरसमाहमानं ७४

वे १

विशेषेणानंतरस्यैश्वानंतरं चत्वारिजालान्युपर्युपरिस्थितानि यस्मिंस्तच्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं ब्रह्मणः कोशवद्रक्षकं ले मन्न
मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाख्यैश्चतुर्भिः कोशैः परिवेष्टितमानंदमयं कोशं प्रणुदेत्प्रेरयेद्धिंद्यादिति या
वत्केनसाधनेनगुर्वागमेनगुरूपदिष्टेनागमेनवेदांतवाक्येनानंदमयकोशाश्रयं तु ब्रह्मैव ब्रह्मगामी आगमावाप्
प्यांभिश्चित्यकोशेशात्मानंत्यजेदित्पिषक्रमः इत्यर्थः अनेनानंतरमतः कारणात्सर्वप्रतिबंधनिवृत्तेरितिबाध्युदः
हतनंदत्यादिविशेषणः स्वेमहिम्नि निष्ठति अनेनानंतरं स्वेमहिम्नि स्वस्वरूपे तिष्ठमानमव तिष्ठमानमात्मानंदत्याद
अर्थात्तच्चक्रमिवपरावृत्तचक्रमिवसंसारचक्रमालोकयन्निति यथारथात्कुत्रीतोरथिचक्रं परावृत्तव्यापारं हृत्वानु
पश्यतेदेहेनैकश्चित्तथाविद्वान्ब्रह्मसंपन्नः संसारचक्रं दूरादेवावलोकयन्निति पूर्ववत्सर्वं व्यक्तिमित्यर्थः इमेवे
स्यात्कृत्स्नोकामाप्तामुक्तमर्थजातमित्यर्थः नित्यमुक्तस्य जितेंद्रियस्य अभिमानशून्यस्य वडिमहिमप्रयुक्तस्य पाप्मा
निरतस्यप्राणुक्तवर्त्मप्रणवाभ्यासंकुर्वतोदेहिनोनंतःपरमो गुह्यः समप्रयोगः परमात्मसंपत्तिलक्षणः प्रवर्त
तेसिध्यतीत्यर्थः मुक्तस्मिद्धस्यविद्याविनयाचार्योऽसुदीप्तस्यापि देहिनो रजस्तमोभ्यां विद्धस्यपरवर्गस्य तावन्नु
नः पुत्रादिधनदारासक्तस्य न कदाचन समप्रयोगः प्रवर्तते इत्यर्थः २८ इदानीं वालरवित्वा बोधिकामुपसंहरन्नु

वा ३

ऽपेयं स गुणाग्निगुणविद्ययोः संप्रदानविशेषमुपदिशन्ति त्रयाकायमस्त्याह एवमुक्तान्ते हदयः श्याकायन्युपस्मै
१५ मस्कृत्वा ऽनया ब्रह्मविद्यया राजन् ब्रह्मणः पंथानमारूढाः पुत्राः प्रजापतेरिति संतोषं दधतीति शास्त्रांतत्वे
योगाभ्यासादवाप्तात्वेन तु ह्यनमंतापुत्राय नाशिष्याय नाशांताय कीर्त्तयेदित्यानसमकायसर्वगुणसंपन्नाय
धादिति एवममुनाप्रकारेण ब्रह्मविद्यामनेकप्रकारां हृदयस्थापयेत्क्रांतरे एवमन्येन्ने हृदयं बुद्धिर्यस्य सोंऽतर्हृदयस्तस्मा
कायस्मोऽत्राभिषिक्तस्मै ब्रह्मणो गुरवे नमस्कृत्वाऽनयामयानुग्ममुक्तया ब्रह्मविद्यया परापरब्रह्मविषयया हे राजन् ब्रह्म
णो पथोक्तस्य पंथानं ब्रह्मलोकाभिमार्गमारूढाः प्रजापतेः क्रतोश्चमस्य पुत्रा बालखिल्यास्तत्रिनामुनयस्तु वा श्वेति पोऽसे
योगाभ्यासासंतोषादवाप्तानीत्यर्थे बोवाश्वेत्यध्याहारः एतदुक्तं ब्रह्मज्ञानं गुह्यतममतिगोप्यं रहस्यतममपुत्रायन
कीर्त्तयेन्नोपदिशेत्तथा ऽशिष्याय शिष्यवृत्तिरहिताय न कीर्त्तयेदशिष्याय पुत्रेऽप्युपयुक्ताशांतः साभिमानस्तस्मै अप्रशां
तायनकीर्त्तयेत्स्मादात्मनाय शिष्याय पुत्राय वा कीर्त्तयेन्नान्यस्मै कस्मैचनेत्यर्थः तथा चोक्तं भक्त्या न रेवेदांते परमं गुह्यं पुरा
कल्पप्रचोदितं नाप्रशांताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनरिति फलितमाह नान्यभक्तायार्थेकुमकुञ्जनपदस्य सर्व
गुणसंपन्नाय दद्यादिदं ज्ञानमित्यर्थः शिष्यगुणाश्च श्रुतिस्मृतिपुराणासिद्धाः संग्रहश्च भगवत्पादैरात्मार्थे कृतः प्रशां
तचित्ताय जितेन्द्रियाय च प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षव इति २१ १५

क्त५

ऽस्थानि मध्यायश्चोषेत्रवस्त्रीणानि कानि विद्याधनानि साधारणानि सकृद्विदृशाधारणानि बोपदेष्टुं प्रवर्त्तते श्रुतिः ॐ गुरौ
देशे शुचिः समत्वस्थः सदृशीयानः समादीसध्यायीमध्याजीत्प्याहित्यनः सत्वहस्तिसत्यमिलाषितोनिर्दनो न्यस्तफलं =
स्वित्रपात्रोभिरात्त्रीपरेष्वात्मवहिगतमथाभिक्षामोक्षप्यमपरमितेनसुखमात्मैष्यतिष्ठतिपरमंवेदशेवश्चेरविपरमाद्वारा
यन्निष्कामत्वंमहिसर्वकाममयः पुरुषोऽध्यवसायसंकल्पाभिमानलिंगोवद्धोनस्तद्विपरीतोमुक्तोनैकः स्थाकृगुणः प्रकृ
तिभेदवशादध्यवसायात्मवंधमुपागतोऽध्यवसायस्यदोषवंधोऽधिमोक्षोमनसाहेवपश्यतिमनसाशृणोतिकाममंसंक
ल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वमनएवगुणोऽघैरुत्पमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चंचलो
लुप्यमानः सस्पृहोव्यग्रश्चाभिमानित्वंप्रयातोऽहंसोममेदमित्येवंमन्यमानोऽभिवध्नात्यात्मनात्मानंजालेनेवखचरः
पुरुषोऽध्यवसायसंकल्पाभिमानलिंगोवद्धोनत्द्विपरीतोमुक्तस्तस्मान्निरध्यवसायोऽनिःसंकल्पोनिरभिमानस्तिष्ठेदेतन्मोक्ष
लक्षणमेषात्रब्रह्मपदव्येषोऽत्रद्वारविवरोऽनेनास्यतमसःपारंगमिष्यत्यत्रहिसर्वेकामाःसमाहिताइत्यत्रोदाहरंतियदा
पंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतेतामाहुःपरमांगतिमितिश्रुतेर्देशेगिरिनदीपुलिनगुहादिशुद्धस्थाने शु
चपवित्रेपमियारुं शुचिः वाह्याभ्यंतरशुद्धिसंपन्नः सत्वस्थः सत्वगुणस्थःप्रसन्नचित्तइत्यभिप्रायवान् सदृशीयानः सदध्यात्म
चात्स्त्वादम्यमसोवादीमद्वस्तनद्वनत्रालसः सध्यायीव्रह्मध्यानपरायणः सध्याजीव्रह्मयजनेनस्वेश्वररूपस्यमानसेत्यवा

८

मै.टी.

मा३

रेरस्पर्शनं एवं कुर्वतः स्यान्मुमुक्षुरित्याशयः इति यतो नः स ब्रह्मणि निवृत्तोऽपरिमितं सुखमाक्रम्य तिष्ठतीति संबंधः सदेव सौ
९३ म्येदमिति ब्रह्मणि सच्चिद्रूपश्रवणात् तद्रूपं ब्रह्मैक्यं स्मृतिसिद्धं ब्रह्मणि किं लक्षणे समस्याभिलाषिणि समस्तिस्मरूपमिति तेषु स
मिलाषवति मिसदनुग्रहे छोवतीति यावत् निर्वृत्तो निष्पन्नो ब्रह्मणि संपन्नो ब्रह्मभावमुपगतो न एवात्मः संघातानि
४ दलो तिनो जीवरूपां परिच्छिन्नत्वफलं छिन्नपापाः तस्य ब्रह्मणो यं फलं स्फूर्तिः प्रतिभासमेत न छित्रसंसारवासनापाशो
त एव निराशाः श्राप्त अविषयावाप्तान्यः सर्वात्मब्रह्मरूपत्वात् सर्वेषु जीवांतरेष्वात्मवदात्मनीव विगतभयोनिरातंकः तथा
स्य हितीयस्य निमित्तं भयं भवतीत्यर्थः स्वात्मात्मैवां संभवतीति कृतं तत् तत्पुनो निष्कामः कामवतो हि नेऽपयानिमि
त्तं भयं भवति कामश्च देहाद्यभिमानपुरःसरत्वात् हितोयं निष्कामत्वात् निर्भय इत्यर्थः अतोऽक्षयं सेतुमत्वात् कामविनाशी
निपाकत् अपरिमितमपारच्छिन्नं वै बक्षयिकसुखं विलक्षणमिच्छतात् एवं विधं सुखमाक्रम्यात्मसात्कृत्वा तिष्ठति परमानंदमग्न
इत्यर्थः निष्कामत्वमुक्तं सो नितरामेव सर्वसाधनेभ्यः श्रेष्ठं ध्यानविधिं तु परमं वा प्राप्तिं निष्कामत्वं तत्र तत्र विधिविधिरिव परस्य परमात्मनः प
दं वैदिक पुरुषार्थं प्रकटीकरणं वैदिकं विधयं तत्र ब्रूतेत्यर्थः एतत्क्वदर्शमिति योगयुक्तं पुंस्वभावं संकीर्तयति सहीत्यादिना हि
मात्मपुरुषं स्वभावतः सर्वकाममूपः सर्वविषयकामाकुलः पतोऽप्यवसायसंकल्पादिलिंगेनत्य तथा कामवत्वमवगम्यतइत्यर्थः
अतएवायं बंधोपगतः कामयावव्यंतस्तद्विपरीतात्कामस्य योगयुक्तः एवेत्यकामात्मतां संपाद्य मुमुक्षुणेति भावः इदानीमत्रमतमि
तोंतरंसंबंधदृष्टिविषयमुपस्थापयति तमनपायं शुद्धयत्रैकर्ते कुरुति गुणागुणकार्यमहदादिरिव वुद्धिनं तं प्रकृतिमेदेवशान्तं सर्वा ९६

१ सनात्मकस्य भावविशेषवशाद् ध्यवसायात्मसंबंधं विषयाध्यवसायादिरूपसंबंधनमुपागतो न विदात्मेत्यर्थः ॥१

ऽध्यवसायस्य यो द्वेषं बहिर्विषयग्रहणानात्मस्य क्षयान्नात्राद्विषयवासनाविच्छेदाद्धि मोक्षः सर्वोक्तस्य गुण
स्यैवेत्यर्थः अत्रेति शास्त्रोपहारो मोक्षहेतुरेकस्याकुरितिमिसंबंधः उभयापि तं मतं मुख्याप्रपत्तिमनसा हीति अ
नःकरणमिमनस्य बुद्धिनत्वस्य करणाविमक्त्याप्रमज्ञात्विवेक्षितिश्रुतिर्नस्यकर्तृत्वमवगीभुं शक्यपेतो मम
४न सैव हि पश्यति लोकश्चक्षुषा यद्रूपं पश्यति मनसैव पश्यति मनोऽध्यासं गेमन्ति चक्षुःसंबद्धस्याप्रतिभासात्
अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुतस्तत्र
मनोबुध्यहंकाररूपाष्टधा भिन्नांतरात्मनः करणत्वावधारणात्तन्नस्यकर्तृत्वमितिनात्पर्यार्थः विचिकित्सा संश
यः प्रसिद्धोऽर्थमन्यूनं एतत्सर्वं मन एव मनोविकारत्वात्तु वशीकुर्वदिमिति वनोभेदेनतद्धर्मत्वं कामादीनाम म.५
वधार्यते कर्तृधर्मत्वभ्रांतिव्यावृत्तय इत्यर्थः ननु यद्येते कामादयो न कर्तृत्वधर्माः कथं तर्हि कर्त्रीप्रतया
ऽहं कामी त्यादिरूपेणावभासत इति चेत्तत्राह यद्येवमंतःकरणोपाधिनिबंधनत्वात्कर्तृत्वस्य तस्य चात्मना तादात्म्या
भ्यासाधीनत्वादेव प्रतिभासोपपत्तिः स्फटिकमणेरिवोपाधिको लोहित्यप्रतिभासस्तत्राभिप्रेत्याह गुणैरेव क
यमान इति गुणानां सत्वादीनां मायागुणानामोघाः प्रवाहो देहादिरूपेण परिणतस्तद्धर्मरूपाभेरुह्यमानः परवशीक्रिय

मै. दी. सा येला दिश्रासंगिकार्योपसंहारः स्पष्टार्थः। प्रकृतमुपसंहरति। तस्मान्निरध्यवसाय इति मुमुक्षुश्चेदकामः सर्वनिषेध्यध्यव [illegible] रू

मा५ ईश५

माणोमिमानित्वोऽप्रयाजस्त्यन्वयः आलेनेव स्वस्वरद्रूप्यं तत्तृतीयप्रपाठके द्वितीयानुवाके व्याख्यातं यस्मादेवम
७७ चेतनस्य बुद्धितत्त्वस्य स्वमनआसक्तोऽपि स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वबंधमोक्षभाक्त्वमनुपपन्नं कृतस्यापि विद्वान्मनः पुरोपा
धिवशात्स्त्रीकृतशानिभाषिकं [illegible] तत्त्वबंधमुपपन्नमतो मुख्यहेतोः पुरुषोऽध्यवसायादिरहितं स्यादित्यर्थः एतदुद्धकामाद्
न् लक्षणमवस्थानमेतन्मोक्षलक्षणं मोक्षसाधनं पनतएषात्रश्रेयोमार्गेषु मध्ये ब्रह्मपदवीसोपानं ब्रह्मप्राप्तिमार्गः एषोऽत्र द्वार
५ व विवरो मोक्षद्वारस्योद्घाटनमित्यर्थः विधेयाविद्याछेदनमेव निरध्यवसायात्मना अकामात्मनावस्थानं निक्षिप्य तेन किं च कृतात्मना
म कांकान्त्वावस्थानेनास्य संसारस्य तमसः पारं परतीरं विक्षोः परमं पदं अविरेलेवाप्नुतत्त्वज्ञानेनोपेयप्रत्यर्थः एतदुप
दवीमक्षिगतस्य न पुनः प्राप्तमस्य ब्रह्मोध्यते इत्यत्राहात्र हीति तथा च श्रुती त्मनीयोवेदनिहितं गुहायां परमे व्योमन्सो
ऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत इति अत्रोक्तेऽर्थे कि ा१
४ प रभिमानस्य ब्रह्मलक्ष्यवाक्षिरित्यत्र उदाहरति कदा इत्यर्थः यदा यस्मिन्काले पंचज्ञानेंद्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सहेतिम
हितानि नः सर्वाणि सेंद्रियाणि तिष्ठन्ते अवतिष्ठंते निश्चलानि भवंति बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा न विचेष्टते नेंगते किं तुनि
र्वातदेशस्थप्रदीपवन्निश्चला भवतीत्यर्थः येयमिंद्रियमनोबुद्धीनां निश्चलावस्था तां परमां गतिं परमं ब्रह्मप्राप्तिसाधनं
माहुर्ब्रह्मविद इत्यर्थः इदानीं आकांक्षायास्पदं जातं कथयंती श्रुतिः सगुणब्रह्मोपासकानां ब्रह्मप्राप्तिद्वारमुपदिशति ७७

व निशोषः ४ ४ ज्ञानानि

नक्रू१ ड१

नद्वंतनार्थमिति एवं तदुक्त्वांतर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वा यथावदुपचारी कृतो मरुदुत्तरायणं गतो न ह्यत्र कापथेनाध्वना गति

रेषोत्र ब्रह्मपथः सौरं द्वारं भित्त्वोर्ध्वेन विनिर्गता इत्यत्रोदाहरंति अनंता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि सितासिताः कद्रुनी

लाः कपिला मृदुलोहिताः ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमंडलं ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यांति परां गतिं यदस्यान्यद्र ध-४

श्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितं तेन देवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ये नैकरूपाश्चाधो रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः इह कर्मो

पभोगाय तैः संसरति सोऽवशः तस्मात्सर्गस्वर्गापवर्गहेतुर्भगवानसावादित्य इति एवं तदुक्तं सर्वदर्शिना समाधानेन मु- नादहदधं

न हृदयोन रात्मनि हृदयं बुद्धिर्यस्य सोन्तर्हृदयः शाकायन्योनुपरमेत्यध्याहारः मरुन्मरुत्तां ~~[illegible]~~ स्तस्मै च शाकायन्याय नम

स्कृत्वा यथावदुपचारी यथाशास्त्रं शुश्रूषयान्नाद्युपचारपरः कृतकृत्यो वाप्तकाम उत्तरायणं ब्रह्मपथं गतः सगुणनिर्गुणा

त्मज्ञानमुपगत इत्यर्थः न ह्यत्रोक्तेन तत्त्वविज्ञानेन कर्मणा मार्गेण निर्याणादिमार्गेणागतिर्गमनं मस्तीति द्योतयंति यत एष ब्रह्म

माध उक्तविद्यारूपोऽर्थोत्रैषोऽयं गोष्ठ्यां ब्रह्मपथो ब्रह्मप्राप्तिमार्ग इत्यर्थः अत्र न तस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवलीयंत इति श्रु

तेरुक्तविद्यावतो ब्रह्मलोकमार्गोक्तिरुपपन्ना तत्र विद्वांस्तत्त्वविदां नोत्क्रमणमस्तीति न स्वीकृतवन्तः नानात्मगुणात् ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकमार्गो कर्म

वसन्तु ब्रह्मलोकं नीतिः श्रुतेर्निर्गुणां तु सौख्यं तत्त्वविदां नोत्क्रमणमस्तीति न क्षि... सूर्यमंडलमभिगन्तमभिदुःखामभेद्यद्वारं भित्त्वा विदार्यते ऊर्ध्वेनोपरितनेन विद्युत्

मुक्तेर्द्धारं कैरपि मुक्तैर्विमुक्तिरूपमाहुः क्रमेण सौरमिति सौरं द्वारं सूर्यमंडलमभिगन्तमभिदुःखामभेद्यद्वारं भित्त्वा विदार्य ऊर्ध्वेनोपरितनेन विद्यु

दादिनाभिविनिर्गता उपासकाः इत्यत्रास्मिन्नर्थे शिष्यविशेषणनिर्धारणार्थमुदाहरंति श्लोकान्निजविदोऽस्य अथवा मरुदुत्तरायणंगमे

इति ब्रह्मलोकमार्गोपासनाश्चोक्तेनोपदेशेन कथ्यते तथा वायमर्थः उत्तरायणं देवयानं पंथानं गतः कालेना रूढोन्नहान्त्सा... ताँ२

नरू एव१

पुन २॰ रश्म ४ ननाप्र ४ कफवातश्लेसिताः

१८ मत्रैव गतमित्यर्थः यद्विद्या साक्षान्मुक्तिं न प्रापयति हि भोगांते संसारस्यावश्यकत्वात् अत आह न पुनरेवेति अत्रोपासनायां सत्यामुत्पत्तेर्नासं
सारमार्गेणागमनं निर्गमनं न भवति न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति भगवत्स्मरणात् यत एवं देवयानो
त्रोपासनायां ब्रह्मपथो ब्रह्मणः परस्यापि क्रमेण प्रापकत्वाद्ब्रह्मपथ इत्यर्थः सोऽयं द्वारं भित्वोर्ध्वं न विनिर्गतो मरुत्मामार
ज ऋषिस्रोदाहृतेति सर्वेषां स्वस्थमप्यो निर्गमनमार्गं श्विशाभासे मान्नात्र नंताः कस्यं योऽहृदि ध्यानकाले दीपवत्प्रका
शमानः आत्मा स्थित इत्यर्थः आत्मनिर्गमनाड्यंतर्गता नाडीः सानां नानापित्तकफानां समन्यूनाधिकभाववशात् सि
तादिवर्णत्वमुक्तं भवतीति सुश्रुतवैद्यके सिद्धं तदेतदाह सितेति सिता असिताश्च सिताश्च सितासिताः वायुवातकफैः सि
ता इत्यर्थः कद्रवश्च नीलाश्च कद्रुनीलाः वायुकफयोः कुपितयोः संकरे कद्रवः कद्रवः कद्रुवर्णा ईषत्पीता इत्यर्थः पि
त्तवायोः संकरे नीलवर्णाः पित्ताधिक्ये कपिलाः मृदवश्च ते लोहिताश्च मृदुलोहिताः उद्रिक्तेन पित्तेनांशांशा वायुकफ
योर्योगान्मृदुलोहिता रश्मयो नाड्यंतर्गता भवंतीत्यर्थः तथा च श्रुत्यंतरं तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहि
हितं चेति तथा नाडीः प्रकृत्य ताः पिंगलस्याणिम्नस्तिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य पूर्णा इति च तेषां रश्मी
नां मध्ये एको रश्मिः सुषुम्नाख्य ऊर्ध्वं ब्रह्मरंध्रपर्यंतं स्थितः कोऽसौ यः सुषुम्नाख्ये न सूर्यरश्मिविशेषेणैकीभूत्वा सूर्यमंड
लं भित्वा स्थितः स इत्यर्थः तेन रश्मिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकं गत्वा तद्भोगांते न मतिक्रमपवर्गागतिं तद्विष्णोः परमं पदं दृष्टा १८

ष्वनं पर्यं ब्रह्मसर्यो स्तु पासकारत्यर्थः शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति किंच ऽ
न्यत्रान्यास्तु क्रमेण भवंतीत्यस्मिन्मंत्रे नाडीनां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीति पादद्वयस्यार्थमुक्त्वा प्रथमपा
दोपात्तज्ञानरश्म्युपयोगमाह यदसौ निश्रेयस हृदयस्य संवंधिपद्रश्मिज्ञानमस्ति हृदयमूर्द्धमेवोर्द्धगतिहेतुभूतमेवव्यवस्थितं
तेन रश्मिज्ञानेन निर्गतो देवनिकायानां देवगृहाणां स्वधामानि तत्र देवस्थानानि प्रपद्यते देवनिकायमध्ये यं देवविशेषं पः
५स कर्मणा विद्यया चोपासितौ रश्मिज्ञानसंकेतेन केन विद्वद्रश्मिना तत्सूर्य देवस्य पदं यातीत्यर्थः विश्वरूपः अन्यास्तु क्रमेण भवंतीत्येव तु
र्थपादार्थमाह येनैकरूपाद्गति येनैवास्य हृदयस्य रश्मयो नैकरूपास्ते धवलादयो पुरुषा मृदुप्रभाः अन्ये अल्पप्रकाशा ज्ञानमनोवकुला
रश्मयस्तैर्निर्गतिसंविहितज्ञानकर्मसाधनरहितः पुमान्नुः कर्मोपभोगाय देहे च भूमावेव जायते अनन्तसंसारनिदुःखमनुभवतीत्यर्थः वेत्ता
तथा च श्रुत्यंतरं एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकमिति सूर्यमंडलांतर्गतब्रह्मलोके सत्पुरुषमीहारमाते
न प्रवर्त्तसंसति तस्मादिति अस्मावादित्यो भगवानादित्यात्मना भिन्न अर्क ईश्वरोऽनुपासितः सन् स्वर्गहेतुः उपासितस्तु स्वर्गा
पवर्गयोर्हेतुः देवतावुध्योपासितः स्वर्गहेतु ब्रह्मात्मनोपासितो पवर्गहेतुरिति भावः समासाज्ञानकायेन देहस्थाख्या
यिकाऽदर्शनेऽकृतिरेव प्रश्नप्रतिवचनरूपेण स्वरूपेण चंद्रिपादिरूपं चेनोमनुष्यात्मकं कार्यं तत्वमित्याद्यनेकानर्थान्त्वा

दं४ १तत्वं१ वि२ पा५

भि२

७९ गतुत्वानुप्रदेष्टुं प्रवर्त्तते किमात्मकानि वा एतानीन्द्रियाणि अवरं सुदुर्जयानि वैतेषामिह को निग्रहं ना वेत्याह प्रत्याहारात्मका
नीत्यात्मा तेषां सुदुर्जयानि मितात्मा सोभान्नीयपथ्यमरीचयो नामाचैपंचरश्मिर्विषयान्नाति एतानि मिताङ्गकर्मा [illegible] था नि
३ नित्यै न्द्रियाणि किमात्मकानि सुपादानकानीत्यर्थः प्रवर्तन्ति स्वस्वविषये स्विन्निरोधः एषामिन्द्रियाणां सुदुर्जयानि मन कर्तावनि
मितेभ्यो नाश्रविशातानावक्रः इत्यर्थः इह प्रत्याहारसमये कोऽवैषामिन्द्रियाणि नियंतानि व्यवहर्त्तावा को भवतीत्याह कश्चिस्स
५ क्षेत्यधाहारः कश्चित् इत्यः प्रत्याह प्रमुत्तमात्र प्रश्नक्रमेणेत्यर्थः आत्मात्मका निश्चात्मावश्यमाणलक्षणसदात्मकानि न
रूपादानकानीत्यर्थः इतीश्वमात्मा हि एवं एषां इन्द्रियाणां सुदुर्जयानि नियंतावनात्यश्चान्यश्च प्रादेशे इत्यर्थः अश्वाश्मद वि
विषयाद्युर्धानेत्राद्यात्राशो विषयाः कामिनामभस्मरसद्व विषयाणाम अभिलाषगोचरा भवन्ति नेत्राद्यानीन्द्रियाणि नियंतानि तथा व्य
हृदाराणके गृहाणि ग्रहहृष्टायामिंद्रियाणि विषयाश्वीत्रा श्रोत्रवैगृहः समूह इन्नानि ग्रहेण गृहीतं दत्ता द्वन्ना निग्रहश
वाश्च विषयपरिधिमृत्वं ग्रहहृष्टवा बयानामिंद्रियाणां समानायते तथा च विषयाश्चेन्द्रियाणि नियंतानि इत्यर्थः भावरीयाश्चेम
रीचयः सूर्यकिरणाश्च इन्द्रियाणि नियंतारः इतिनामप्रसिद्धमेनदित्यर्थः भानुरत्रकृदुपलक्षणं सर्वेन्द्रिय देवतानामादित्याधि
नां नैन्ने देवता विशेषणहीनैर्देवता विशेषैः केनचिद्वारेणानुगृहीतानीन्द्रियाणि स्वस्वविषयं ग्राहयंतीति देवाश्रिपं ७९
यंतारः इत्यर्थः अथ एवं सति पंचभिः श्रोत्रादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैरश्मिभी रश्मिसदृशैर्निर्दिष्टैर्विषयान्नृशक्त्या इत्यविषयानत्ति भुंक्ते

विषय ३ य ३

परमात्मेति सिद्धमित्यर्थः कर्मेन्द्रियैरिह यत्राहुः निर्दिष्टैर्विषयान्प्राप्नोतीत्यपि द्रष्टव्यं तथा चोक्तं प्राग्भूतीयेप्रपाठके। बुद्धी
न्द्रियाणि मनो ज्ञानान्यस्य स्वप्नयः कर्मेन्द्रियाण्येतस्य हस्तपादादीनि एतदुक्तं भवति इन्द्रियाणामचेतनानां भौतिकत्वेपि चेतनेका
यतत्वं परमार्थतस्त्वात्मकानि इत्याप्युच्यते व्यवहारविषयतः ... या लोकाद्यधीनत्वेन तत्प्रीप्पनावेति यदधीनत्वमि
त्यमिन्द्रियाणामुक्तं स आत्मा कुत इत्यत आह कर्तुमर्त्मात्मेति देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणेभ्य इह मिहि मितुप्तिलम्भमानेभ्युक्
तमः किं तेभ्य उन्यत्तमः किं चान्य एवेते ष्पुः पृथगित्यर्थः तन्त्रामाह योयं शुद्धः पूतः शून्यः शान्तादिलक्षणोक्तः स्वकैर्लिङ्गै
रुपगन्तव्य इति योयमात्मा शुद्धः पूतः शून्यः शान्त इत्यादिना द्वितीयप्रपाठके शुद्धत्वादिलक्षणोक्तः स्वकैरसाधारणैर्लिं
मज्ञाव गैः स्वरूपसाधकैरुपगन्तव्यो हृदिदिग्धाणात्मकेषु उपलक्षणसमीपेन सोऽहं तत्रूपं तद्ग्राह्य इत्यर्थः संघातादन्यो चेतनत्वं नि ६
संघातं चेतयमानोऽन्नसाक्षि तथा भासमानः आत्मेत्युक्तं भवति स्वकैर्लिङ्गैरुपगन्तव्य इत्युक्तं तत्र कानि स्वकानि
लिङ्गानीति जिज्ञासायां तान्यभिमतभेदेनानेकधोपदिश्यन्ते न स्येन लिङ्गमलिङ्गस्याग्नेर्यदौष्ण्यमाविर्भावायांशतिष्ठिवृत यः
मोरसवत्यैकेथवाकरवाङ्गुर्मनःप्राणादयस्ते केथबुद्धिर्धृतिःस्मृतिःप्रज्ञानादयस्त्येकम्इति तस्यात्मनो लिङ्गस्य परमार्थतो
निर्धर्मकत्वेन लिङ्गरहितस्येन दस्यमाणं लिङ्गं लिङ्ग्यतेऽज्ञाप्यते नेनेति लिङ्गं ज्ञापकमित्यर्थः किं तदित्यपेक्षायामाहृत्य
नोत्पैवततदाह अग्नेरिति यत्तु यद्दौष्ण्यमग्नेर्लिङ्गं न सोदकादिगतेनोष्ण्येन पृथात्तत्राग्निर्लिङ्ग्यते आविर्भूतेचेधनावे

६ तेषु संख्या

ऐ०टी०

८०

श्मा १

शादिभिन्नं वैशारद्यविलिंगमर्थः तथा चापि लिंगं यः शिवतमो निरूपधिमधुरो रसः क्षीरादिषूपलभ्यमानः रसस्य
हि स्वाभाविकं स्वरूपं माधुर्यमेव अन्यथात्वं तु तस्य पार्थिवेषु परिणामविशेषोपाधिकृतमिति मधुररसो यत्र क्षारापुप
लभ्यमानोपि सक्तावज्ञापकं इत्यर्थः तथात्मनो ब्रवनेषु देहादिषूपलभ्यमानं चैतन्यं देहव्यावेशकृतं प्राणनादि चलिंग कं ३
मिति दार्ष्टान्तिके यो ऽष्ट इत्येके शाखिनो वदंतीत्यर्थः तथा च श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि सो नित्यानां चेतनश्चेतना त४
नामिति वाजसनेयकमात्मनो लिंगमित्येके श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरिति
थ मुक्त्वा धीरा इति तलवकारा इत्यः श्रोत्रादिप्रकाशकतया चात्मानं साधयंतीत्यर्थः अथैके तु धात्वादि पुनर्लिंगमात्मन इति
वर्णयंतीत्यर्थः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वांतर इति हि वाजसनेयके तदेतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञा माज्ञानं
अज्ञानं नं मेधा दृष्टिर्धृतिः स्मृतिरित्यादि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवंतीत्येतं प्रज्ञानेत्रो लोक इति चैतरेयकोपनिषत्सु उक्तानां
धर्माणामात्मविशेषणत्वाभावेपि तत्कार्यतया स्वभिन्नभूतात्मलिंगत्वं संभवतीत्येतत् दृष्टांतेनोपपादयति अथ तेवा
एतस्मै वीयपथ्ये वै ह बीजस्यांकुरा वा अथ धूमा विस्फुलिंगा इवाग्नेश्चेत्यत्रोदाहरंतीति अथायमपेक्षितविशेषार्थः कथ्यते तेन व
उक्तालिंगविशेषाः तस्मात्मन एव ज्ञापका इति शेषः कथं पथ्ये वै ह व्यवहारभूमौ बीजस्य भूम्यंतर्गतत्वाद् दृष्टस्य स्वरूपावज्ञा
पकाः अंकुरा वा अथवाग्नेश्च सन्नावतायकर्द्धूमाद्य इवेति अत्र चैतन्याभासाश्चैतन्यस्यावस्थाविशेषाः अंकुरा इव विद ८०

र्विं ३

क्रियात्मानं ज्ञापयंति वा कूर्ववस्तुबुद्धिश्च त्यादयः क्षुमादयश्चाग्नेः स्वप्रकृत्यादिनात्मानं तद्धेतुभूतं कल्पयंतीति विभा
के२ गः अत्रास्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरंति न मे वाह्नेर्वह्नेश्च यद्वत्तनवस्तु विस्फुलिंगाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य प्राणादयो
वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरंतीह यथाक्रमेणेति स्पष्टार्थः प्राणादयोस्मादात्मनः कथं क्रमेणाभ्युच्चरंतीत्यपेक्षायां तदुपपा
दयति तस्माद्वा एतस्मादात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वे वेदाः सर्वाणि च भूतान्युच्चरंति तस्योपनिषत्सत्यस्य स स्य४
त्यमिति तस्माद्वृकः स्तनः इत्याद्युपलक्षणादेवमेतस्मादुक्तानेकलिंगानुमितसद्भावादात्मनि स्वस्वरूपे स्थितादवि
कृतादपि यावत्सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोकास्तेषां विषयाः सर्वे वेदा वेदनानि तत्तद्विषयबुद्धिवृत्तयः सर्वे देवा इंद्र
याद्यधिष्ठातारोग्न्यादयः सर्वाणि च भूतानि भूतसंघातोपाधिकानि भोक्तृरूपाणि स्थावरजंगमात्मकानि वोच्चरंति
व्युच्चरंति विविधमुत्तिष्ठंति पूर्वकृतप्रज्ञाकर्मवासनानुसारेणोद्भवंतीत्यर्थः यस्मादेते व्युच्चरंति तस्यात्मन उपनिष
धि दुपनिगमयितृत्वात्साक्षाद्रहस्यं नाम किं सत्यस्य सत्यमिति यदेतत्तस्योपनिषदिति योजना सदिति पृथिव्यप्तेजांसि त्रीणि
भूतानि त्यदिति वाय्वाकाशौ द्वौ भूते सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या पंचभूतानि स्वविकारैः सह सत्यमुच्यंते तस्य सत्यस्य प
रमार्थरूपमधिष्ठानं वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेस्तेषां तदेतत्पंचभूतात्मकप्रपंच
स्याधिष्ठानमात्मा सत्यस्य सत्यमित्युच्यत इत्यर्थः । तदेवं वाच्यस्य जगत आत्मविवर्त्ततामुक्त्वा वाचकस्य तस्योत्पत्तिं वद

स्पत्तिकथनेनाह ॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरंत्येवं वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्य
दृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यै
वैतानि विश्वा भूतानीति ॥ अथ नाम महर्षिकथनोपक्रमे दृष्टांतो यथा लोके ॥ आर्द्रैधाग्नेरार्द्रमेधो यस्य स आर्द्रैधाः सचा
सावग्निश्चेत्यार्द्रैधाग्निस्तस्य ॥ आर्द्रैधोऽग्नेरित्येतत् ॥ अभ्याहितस्य संधुक्षितस्य पृथगनेकप्रकारा धूमा धूमज्वालावि
स्फुलिंगाश्च विनिश्चरंति ॥ अज्ञातात्मान एव संजितेदाधिकृताकोऽग्नदेतद्वैभवंतीत्यर्थः ॥ एवं वै एवमेव एतस्य प्रकृतस्यात्मनो
महतोऽपरिच्छिन्नस्य भूतस्य सिद्धस्य यथाभूतस्य परमार्थस्य निश्वसितं निश्वसितमिव निश्वसितमबुद्धिपूर्वकं प्रयत्नं
(मेतत्किं) कृतं तैयेतत् ऋग्वेद ऋग्वेदादिरूपं पदस्तिएतद्दशितोऽत्ना ॥ अथर्वणांगिरसा च दृष्टाः मंत्रा अथर्वांगिरसः ॥ एवं त्रयी वेदाष्टि
ष्टेमंत्रभागश्चतुर्णां वेदानां स्यातैतदितिहासादि ब्राह्मणं तेषामेवाष्टविधं ब्राह्मणमभिधीयते तत्रेतिहासः पुरावृत्तं कथ
नं हरिश्चंद्रो ह वै राजा ऐक्ष्वाक आसीदित्यादि ॥ यथा त्रैवेदाले खिल्वादित्यूर्ध्वं ततेथ क्रतं प्रजापतिमब्रुवान्निति तथा ज्ञानस्यो
त्पत्ति हि पोत्रायणः अश्वादयो वकुशायी वकुपाका ॥ आसित्यादि तेह समित्याणवो मरावं तं विप्लवोदमुपासन्नादिति पुराणं
(दर्भः) ह स्पादिवाक्यसंदर्भः ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मनो न्यादिः विद्यानुपासनविद्यावाक्यसंदर्भः ॥ उपनिषद इत्युपनिषत्तत्पुस
सत्यमित्यादि रहस्योपदेशवाक्यरूपाः ॥ श्लोका अत्रैते दाहृता त्येवं ब्राह्मणाः निर्गते विनम्रमध्यस्थमित्यादयः सूत्राणि वस्तु ८१

८ इत्यर्थः ।भोंतो सौ युक्तः ।क्षोतांक्ष मख्वा १ दृ तथा शांत इत्यर्थः । ६ ।। एवमप्यिदेवं ध्येयं स विस्तरेण

नयंति वर्षति स्कंभति पुनर्विज्ञां त्यंतर्विवरेणोक्षं त्येनः शुक्रः सूनुः श्वेत्यः शीतो प्राणो निरात्मानं तरति ४ मित्रावरुणौ यं
स्कैरित्यादि समान मित्रावरुणौ पंक्तिस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशो शाक्वररैवते द्वे मंत्र शिशिरऋतु द्वानोगिरम श्वंद्रमा ऊर्ध्वउध्व
तिनयंति वर्षति स्कंभति पुनर्विज्ञां त्यंतर्विवरेणोक्षंतिप्राणवायुं प्राणेनारमारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकमि
ति ५ एवं पंचमुद्दिश्य ध्येयविशेषानुपदिश्याध्वो भागे च ध्येयविशेषानुपदिशति नानिरुक्ते त्रगरश्यापक्षेनरवि
हृगन्नारमेभावयोधस्तादुर्ध्वं तिनयंति वर्षति स्कंभति पुनर्विज्ञां त्यंतर्विवरेणोक्षंतिय प्राज्ञो विधरणः सर्वांतरो क्षरः
शुक्रः सूनोभीतः श्वोतं श्रांतदृशति विधरणोविधारको वर्णाश्रममर्यादाया अनुपदिश्यते नद्रूपमस्याध्यात्मं ध्येयस्व
रूपमनुपदिशति एष हि खल्वात्मा हृदये प्राणी यानि द्वाग्निर्वैश्वरूपो मस्य वा अन्नमिदं सर्वमस्मिन्नोता इमाः प्रजा एष त
आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विचिकित्सो विपाशः सत्यसंकल्पः सत्यकाम एष परमेश्वर एष भूताधि
पतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एष हि खल्वात्मेशानः शंभुर्भवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृक् हिरण्यगर्भः सत्यं
प्राणो हंसः शास्ताच्युतो विष्णुर्नारायणो यश्चैषो यश्चैषोग्नौ यश्चायं हृदये यश्चासावादित्ये स एष एकः तस्मै ते वि
श्वरूपाय सत्ये नभसि हितायनमः इति योधिदैवतमादित्य मंडले उपास्य उक्तः एष हि एव खलु आत्मान्तर्हृदये हृदयस्था

कं: ९१

९२

नो केतियावत् । अतोऽस्यैवान्नमिदं सर्वं अविशेषेण सर्वप्राणिभिरद्यमानमिदमन्नमस्यैव वैश्वानरात्मनोऽन्नमिति १

सस्थानस्थाणीयानति सूक्ष्मः अग्निरिव दीप्यमानो देवैर्दोहदीप्यमानस्तेन तद्विश्वरूपः सर्वरूपो वैश्वानरो [redacted] द्विविधीय
ते अग्निर्वैश्वानर आत्मा निरमाः प्रतिरूपग्रजास्था वरा घा कृतः आश्रिताः परस्वतंत्रतेनमाश्रित्य स्थितास्त्यर्थः सर्वा
त्मको वैश्वानरो प्रोक्तो तस्मै वैदं सर्वैरद्यमानं सर्वप्रकारमन्नमिति । ध्यातावात्मनमन्नभुंजानोऽन्नदोषैर्न लिप्यतइत्येनमर्थं
सूचयंती आत्मानं विशिनष्टि एषतइति अपहतपाप्मा पुण्यपापलेपरहितइत्यर्थः पुण्यमपि पापवच्छ्रेष्ठनरूपत्वे
नरुपापिपापवत्संसारहेतुत्वात् उभेह्येवैष एते तरति नसुकृतं नदुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इतिवक्ष्यतेः विज
रो विमृत्युरिति जरामृत्युकार्यस्थूलदेहादिमुक्तोऽते विशोक इति शोकादिधर्मकादंतःकरणात विविधाविकित्सा
विचिकित्सा सहजनस्य वृत्त्यामपि निवर्तितस्य यस्यास्ति स विचिकित्सो नोपष्टब्धजीवनः प्राणस्तस्मादन्यो पमात्मा अवि
चिकित्सः एतएव तत्रयाख्यान रं विजिघत्स इति पठंतरवादिनुमिनाजिघत्सानयारहितोऽविजिघत्सइत्यर्थः अवि
पाश इति वर्णमत्यये ना पिपासः पिपासारहितः पिपासाधर्मकात्प्राणादन्य इत्यर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधि विधे
दोषानास्कंदितत्वात्सत्यसंकल्पः सत्या अविनिथाः संकल्पा यस्य सः एतएव सत्यकामः काम्यन्त इति कामाः सत्या ९३

नि२

ऊ१

यथासंकल्पमवश्यंभाविनोऽपस्य सत्यकामः यत एवमयमुपाधेरुद्धृतोऽत एष एव परमेश्वर एष भूताधिपतिर्भूतानांस्वा
मी एष भूतपालः पालयिता यत एष सेतुर्जगन्मर्यादोत्तमकोपतो विधरणो विधारको वर्णाश्रमादिधर्मणोऽत देहेनाव
नि श्रेषः इदानीमुक्तगुणमात्मानमेतोति एष हि खल्वेवं ज्ञानोपयुक्तः स एव ब्राह्मणादिशब्दवाच्यो नान्य इत्यर्थः उक्तयोर
ध्यात्माधिदैवोपाधिकयोरात्मनो रूपाधिष्ठ्यायोर्हि नैकत्वं वास्तवं रूपमुपदिश्यान्यद्गृहे त्वाघयश्चेवोऽत्राविन्यादिना
श्रेय्यग्रहणमधिदैवस्यादित्यस्य प्रकाशोपजीविसर्वविभूतिग्रहणोपलक्षणार्थं यश्चायं हृदयेप्सतः पुरुषो यश्चा
सावादित्ये परोक्षः स आदित्यस्थः एष हृदयस्थश्च एक एव नानयोर्वस्तुतत्वभेदोऽस्तीत्यर्थः एवमनुसंधायोपास्यस्वरूप
मंत्रमिममुदाहरयेदित्यभिप्रेत्याह तमेतमिति सत्येनममिवेद्यकामाशोहितायनिहिताय स्वस्वरूपे स्थितायेत्यर्थः ७ तदेवं
श्रेयोऽर्थिनामुपादेयमात्मसाधनजातं सोपस्करं सकलमनेकधोपादिश्येदानीं श्रेयोमार्गविघातके परिहरणीयं समस्तमुत्सा
दयति अथेदानीं ज्ञानोपसर्गानज्ञमोहजालस्यैषवैयोनिर्व्यवस्थापैः सहस्वर्गमेवबाधेपुरस्तादुक्तेप्यधर्मत्वेनाश्लिष्ट
स्यथैवान्यत्रिहत्तं स एव मुद्दत्तानि नित्यप्रवर्त्तितानि संख्यावनकानिप्यैषाल्पोपजीवि विनाथये वान्येहपुरप्रकाव काश्रपा
प्यपाजकाभ्रे विशिष्णाः श्रुत्वाश्वजालविष्ठैः पेवान्येह वाटजटनटभटप्रवृजितरंगावतारिणोऽनुकर्मणिपतिता

दयोधर्थ्येवान्येहमनुष्याणांमहानरगणपिशाचोरगगन्धर्वादीनामर्थंपुरुषस्यशमयामहत्येवबहूनामर्थयेवान्येहतृष्णा
कषायकुटिलैर्नोधर्थ्येवान्योवान्येहतृष्णातर्कदृष्टान्तकुहेतुकैर्जालैर्वैदिकेषुपरिस्थानुमितंकृतिनेः सहनसंबसेनप्र
कावयभूतावेनेनस्फुरत्प्रसर्पादन्यवंस्यादनेरात्म्यवादकुहेतुकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः श्रीमल्लोकोनजानातिवेदवि
धानरंनुयदिति ॥ अथोपादेयविधिंनिरूप्यानन्तरमिदानींहेयनिषेधार्थंकथनावसरेप्राप्तेज्ञानोपमगाः ज्ञानोपमि=
विधानकाहंतवंप्रकल्पयंनइतिशेषः रज्ञानिमिर्वोधनेपदृत्रानोर्थं ॥ अयमुपदेशप्रकारं १ बाल्यापिकाद्याः पुरामापि
नातकेनेज्ञानोपमर्गाइत्यपेक्षायांयन्मोहजालेवृक्षानेताविवेकेनिबंधनेमित्युत्तरप्ररणाये पुनः कुतोमोहजालप्रस
रइत्याकांक्षायामाह मोहजालसंवसंपमालोर्वेप्रसिद्धोयोनिःप्रसरणस्थानंकोमोयदस्वर्गः स्वर्गानर्हेर्नास्तिका
दिभिःसहस्वर्गपसपस्वर्गानहैस्पवैदिकम्मसंमर्गइत्यध्याहारः पुनरेषदानप्रबोकृस्पेवाकर्षणामन्वपमपशोकेरणार्थं न
निदर्शनंलुप्तोपमायजेकमाह वाधइति ब्राह्मणाद्य महेनोतिवाघोमहाशक्तिपनमादिभिः तस्मिन्सुरतातुरस्थितलेनवि
दाम्नेनोकूपितमनाइत्याघस्तवैनक्षुद्रगानरलाशालोकूपामहाशिष्ठेधीनि नेवप्रमकेछीयाफलादिकेनकेंवकुमनस
नइत्यर्थः एषदृष्टांतोमोहस्यात्मषपदसोवेहवान्वयः ॥ अथपुनर्वेवचयप्रन्येहलोकेभिन्नमुद्दिताइहिकेरवलोभस
नुष्ठायवनितेयववसितामदापरप्रेष्याः नित्ययाचनकाः सदादीनानित्यखिन्नाः स्वापजीवनेः कारुकर्मकोशलेनजीवननिर

ना१

ऽत्यर्थः अथ ये चान्ये इह पुरयाचकाः नगरभिक्षवो ये वा याज्यान्याजनान्हूर्न्याजयंति ते ऽयाज्ययाजकाः ये चान्ये इह
दक्षिणा शूद्राद्याः कामं पिबिष्यादयो गृहीत्वैतं तान् शूद्रदक्षिणाः ये च शूद्राः शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणलक्षणं विदंति
पठंति पाठयंति वा ते शास्त्रविक्रमः अथ ये चान्ये इह वाटाः पिशुनाजटाः अपरिछिन्नास्सप्रवदनपराः नटानर्त्तनो
जीविनः नटाभोधाल्लस्कारावा प्रव्रजिताः कार्पटिकाः भिक्षवा भिक्षुवेशधारकाः रंगावनारिणो नेकवेषभाषाविशे
षेनाटकनाट्यजीविनस्तेराजकर्मणि राज्ञो पेतो नियुक्ताः इत्यपाहारः राष्ट्रं मराष्ट्रे चोरग्रामनाशादावधिकृताः इत्यर्थः
ये च पत्तिनः महापातककर्त्तारो गुरुमित्रमारिताः स्थिता वा ये आदिपदाद्भिन्नास्तेषां गृह्यंते अथ ये चान्ये इह यक्षेति
गृहादीनामग्निकर्मणि षष्ठी अथ पुरस्कृत्य धनादिकं सुजीवनमुद्दिश्य पयःक्षारादी आतिपीडकाः ग्रामयामतु
क्षारेनादिभिर्निवारयामरस्तेर्वै वृत्तिवाणामंत्र येत्र प्रा इत्यर्थः अथ ये चान्ये इह वृथामिथ्या कषायवाससः कुंडलिनः श
ख्यादिश्च कलहकृतः कुंडलिवारितो कापालिनः कपालभिक्षवः अथ ये चान्ये इह यथा तकोऽनुमानो न तु बलप्रमाणरूपः
तुच्छकल्पितदृष्टांतः प्रायादृष्टस्यानुदाहरणा क वित्रष्टस्य वा दाहरणादृष्टांतः कुहकं छलग्रहः प्रतारणं वाऽद्रजालं
अल्पस्तेनो मिथ्यार्थप्रदर्शनं एतद्वारैर्येवैदिकेषु वेदोक्तमार्गेक निरते पुपरिस्थानेनु पारिपंथिनेयास्थानुमिच्छंति

वत्र

तैः सह न संबंधेन येव शब्दोक्तो लोकोऽश्वन संवसेदित्यर्थः तत्र हेतुमाह ते वै निश्चितं प्रकाश्य प्रश्नात् प्रपरोक्षाएं स्करात्मशो
गः परविना प्रहारणः प्रसिद्धाः यावंतउक्ता लोकार्थ पाते अज्ञ वैदिकान भिमन्य ज्ञानमार्गमवरुध्य तद्द्रूतिवे
दिकैर्वेदार्थपुरुषार्थार्थिभिः तत्संगस्त्याज्य इत्यर्थः इत्येवं स्वाहाने ग्रात्मवादं शून्यवादं क्षणिकविज्ञानाद्यात्मवादं
वेदविद्यांतरमिति वेदविद्यांतरं वेत्यर्थः ८ इदानीं वेदविद्याविरोधिनां मार्गस्य प्रवृत्तिमूलमभिलक्षणमाह दृहे
५ति स्य वैशुक्रो भूत्वेदं स्वा भयाया मुरेभ्यः क्षयायेमाम विद्यामसृजत यान्नेव मनुवृत्तिं विमिसुदर्तां न्यग्रिवेधि
वमिति वेदादन्या स्वहिंसकधर्मातिध्यानमाहात्मेति वदंत्यमो मे नाम भिधायेनान्ये यथा वंध्यो तेषां रतिमात्रफल
मस्याह वं तत्र शुत सेव नारंभणीये त्येवं स्वाहेति वृहस्पति वेदे वपुरोहितः कदाचित्स्वशुक्रो भूत्वा शुक्ररूपमास्थाय मा
मविद्याम सृजदिति संबंधः किमर्थ इदं स्वाभयाय क्षेमाय मासुरेभ्यो सुराणां क्षयाय नाशाय असुरा मोहयित्वं इति
तुमित्यर्थः या विद्या वृहस्पतिना सृष्टा तया त्वावं पारणामसुरवकरे मत्वा वमकल्याणं इत्वमितस्तदर्तां तिकथय
तिना लिकाइति शेषः अभाव मकल्याणं त्वावमिति वोदितां तान्यनुवर्तते तेषामभिप्रायमाह वेदान् वेदस्मृति
पुराणादि रूपज्ञान स्वस्य हिंसकोयाधर्म यावेदादिरूपज्ञस्याभिधानं पुनं पुनर नु संधानमलं लोकस्येति शेषः इ

गा १

२५

ति वदंति मूर्खास्तु पदिशांति अतो नैनां विद्यां धर्मकंतुकैरवैदिकैर्नास्तिकैश्च प्रसार्यमाणामभिधीयेत न पठेन्न शृणुयाद्वे
त्यर्थः अतोन्यथा विपरीतैषा विद्या महतः श्रेयसो विद्यानिनीस्वरूपतोपि वंध्येवैषा निष्फलायतोरतिमात्रं तात्कालि
कं फलमस्या न भाविशुभफलमस्तीत्यर्थः इत्तं पारंपरक्रमागतं आचारं त्यक्त्वा श्रुतस्य मूढस्य पथेह परत्र वा नसु
खं स्वज्ञात्यपरिग्रहाद्धर्मयाननाशोत्र रत्नाद्य नदद्देदविद्यागमाचारनिंदतस्याविद्दृष्टिहृष्टं परित्यागात् नरत्वनर
कगतित्वाद्यनारंभणी यो वा इत्स्य स्थावद्याद्दत्येवमस्मिन्नर्थे स्यादह विद्याविद्ययोर्विरोधं कठश्रुतिरित्यर्थः दूरमेते वि
परीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपंत यावावि
द्यायाश्च विद्याया इति ज्ञाता नाभिज्ञता पंडितैरेते विद्याविद्ये दूरमत्यंतं विपरीते विरुद्धस्वभावे विरुद्धविषयत्वात् स्थिति
गतिप्रत्यया विवेकत्यर्थः न केवलं स्वरूपतो विषयभेदादेव विरुद्धे अपि फलभेदादपीत्याह विषूची विषूच्यौ विभि
न्नगाविन्नाहिश्रेयोनांगती विरुद्धफले इत्यर्थः एवं विद्याविद्ययोः स्वभावमभिधायधमीन नचिकेतसं प्रशंसाद्द विद्याभी
प्सिनमिति विधेवाभीप्सितापस्य सविद्याभीप्सितं तं नचिकेतसं नचिकेतो नाममान्ये त्वामहं मत्तुर्मन्ये ज्ञानामिय
नरश्लोबहवोपि मयादत्ताः कामा विषयान्लोलुपंते त्वां न लोभिनवंतः आत्मोपभोगवांछापादनेन श्रेयोमार्गा

च्छिद्रं न कृतवंत इत्यर्थः विद्याविद्ययोर्भिन्नफलत्वमात्रे ईशावास्याध्यायस्थं मंत्रमुदाहरति विद्यां चाविद्यां च यस्त
द्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते इति विद्यां देवेश्वरात्मविषयां भावनां अविद्यां तद्विपरीतां कु
र्मनिष्ठालक्षणां तु यस्तदुभयं सह समुच्चित्य वेदस्य वधानाध्य वधानाभ्याम विद्याविद्ये एकत्व पर्यवसिते अतः क्रमेणै
कपुरुषेणानुष्ठेये इति यो वेद तदुपासनेन तरो भवति सोऽविद्यया कर्मनिष्ठया मृत्युं विद्योत्पत्तिप्रतिबंधकपापं तीर्त्वा
तिक्रम्य विद्यया औपनिषदया मृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोतीति मंत्राक्षरयोजना तथा चाविद्यापि वेदविहिता वि
द्योपयोगिनीत्वेनोपादेयापीत्यत्रोदाहरणमुक्ता तद्विपरीता तु हेयैवेत्यमुमेवानर्थपरंपराया अविच्छेद एव सा
दित्यस्मिन्नर्थे उदाहरणमाह अविद्यायामंतरे वेष्टमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्यमानाः दंद्रम्यमाणाः परियंति मूढा
अंधेनैव नीयमाना यथांधा इति अविद्या आत्मनस्तत्त्वस्फुरणप्रतिबंधात्मिका तद्विपरीतार्थसामीचीत्यावभासिनीव
तस्या अंतरेऽभ्यंतरे तमसीव धृतंतावरणेर्वृता वभासते इति मिथ्येव वर्तमाना यत्ते मूढा इति योजना मोहव्याप्ताः सदस
द्विवेकशून्याः ते किं पर्यंतिसंसारमंडले परिभ्रमंतीति नेषां श्रेयः प्राप्त्याशा नास्तीत्यर्थः किंलक्षणास्ते इति तान्विशिनष्टि
वेष्टमानाः पुत्रपशुधनक्षेत्रादितृष्णापाशशतैर्वेष्ट्यमानाः अनेन तेषां संसारपरिभ्रमणाविच्छेदकारणमुक्तम् ९६

म

तथा वक्ष्यत्यनंतरं कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रेति स्वयं धीराः पंडितंमन्यमाना नास्ति विशे
षणोंतरं वयमेव धीरा धीमंतो विवेकिनः शास्त्रेषु कुशला इत्यात्मानं पंडितं मन्यमाना न तु सम्यक्पंडितास्तेऽनेन
तेषां सम्यग्दौर्लभ्यं दर्शितं पुनस्तान्विशिनष्टि दंद्रम्यमाणाः कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छंतः जरामरणरोगादि
दुःखैरन्तैरुपद्रूयमाणा इति वा अनेन तेषां पुण्यमार्गप्रवृत्त्यभावः सूचितः तेषां मार्गप्रवृत्तौ कोऽपि नादृशा
एवंभूताभिप्रेत्य दृष्टांतमाह अंधेनैवेति एकेनाग्रयायिनांधेन नीयमाना देशादेशांतरं प्रत्यक्षरूपमाणा यथा बह
मि वोऽन्येंधाः पुरोंधेन सह कूपकंटकादिषु पतंतो महांतमनर्थं प्राप्नुवंति वेदविरुद्धविद्वन्मन्यप्रदर्शितमार्गगा अ
पि तेनैव सह ह्यधोऽधः पतंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ इदानीं वैदिककर्मविषये सर्वविशिष्टमनोवरोधनायेति ह्रासमूढनारपश्यति
देवासुराह्वैवंश्चात्मकामा ब्रह्मणोंतिकं प्रययातामस्मिन्नमस्कृत्वो द्वुर्भगवन्तू वयमात्मकामाः स त्वं नो ब्रूहीमत
श्चिरं ध्यात्वोमन्यनान्यनात्मानो वैतेऽसुराश्च तोन्यतममेतेषामुक्तं तदेमेमूढा उपजातवीर्याभिशंसिनास्यैविदिथा
तिनोन्नताभिवृत्तिनसत्यमिवानृतं प्रत्यर्पितो दृजालवदित्यतो वेदेषु विहितमेतत्स्यपदेदेषुक्तं तद्विदांसउप
जीवंति तस्माद्ब्राह्मणो नावेदिकर्मधीयीतानाधीतो यमर्थः स्यादितीति देवाश्चासुराश्च देवासुराह्वेदस्तेनिष्ठा

न३ मत३

थैन्निपातो येव भूवुः सर्वे देवाश्चासुराश्च ते आत्मकामाः आत्मज्ञानकामाः संतो ब्रह्मणः पितुः प्रजापतेरंतिकं
समीपं प्रयाता तानस्मै ब्रह्मणे नमः कुर्वुर्हे भगवन्वयं स्थात्मकामास्त्वामुपसन्नास्त्वमस्मद्गुरुर्नोस्मिन्प्रब्रूहि आत्मत
त्वमितिशेषः इत्यूचुरिति संबंधः अतोयतआत्मा तेनं स महमावक्तुमुचितेनश्चिरं ध्यात्वा विचार्य मन्यत तत्क्षणे लोचिते
वक्तुमं विजज्ञौ किं अन्यतात्मानो वै असुराः प्रसिद्धा असुराः अन्यतात्मानो अन्यतायामन्यत्वे भेदवति देहादावा
त्ममतय इत्यर्थः अयतात्मान इति क्वचित्पाठः सुगमः तथा च देहात्मवादं प्रकृत्य छांदोग्ये श्रूयते असुराणां ह्ये
षोपनिषदिति अतः परं श्रुतिवचनं यतो दृष्टमेवं दृष्ट्यासुरा अतोन्यतमं देहाद्विपुरुषाकारं तं न मन्यंतेषाम
सुराणामन्यतमत्वं प्रजापतिनोक्तमित्यर्थः यद्यपि प्रजापतिना देवानामसुराणां च साधारणमेवात्तत्वमुक्तं तथा
पि स्वविरुद्धोषवशात्तदसुरैरन्यथावगतमिदमेवात्मतत्वमस्माकं प्रजापतिनोक्तमिति मन्यमानैरितिभावः तदाह
रमात्मतत्वमिमे प्रत्यक्षा इदानींतना अपि मूढा अविवेकिन उपजीवंति आदरेण गृह्णंतीति शेषः अभिवृद्धिणा
त्यासक्तास्तत्परास्संत इत्यर्थः ते किंलक्षणास्तद्यभिधायिनः तीर्यतेनयेति तरिः संसारसागरातिक्रमणसाधनमा
त्मतत्वज्ञानं तस्यास्साधनत्वेन भवतीति वेदशास्त्रं तथंतस्याभिहननशीलाः वेदमार्गविदूषका इत्यर्थः अन्वतामि

मिथ्याभिनो ज्ञानादज्ञानाद्वापि मृषावदनशीलाः यतस्ते ऽनृतमेव सत्यमिव पश्यंति अनृतमसत्यत्वेन दर्शितं दृष्टांत
माहेंद्रजालवदिति यत एवं वेदविरुद्धः संप्रदाय आसुर एवासत्यमूलश्चातो यद्वेदेष्वभिहितमुक्तं तत्सत्यं यथा
र्थं तदुपादेयमित्यर्थः यद्वेदेषूक्तं तद्वेदविद्वांसः सम्यगुपदिशंतो उपजीवंति आदरेण गृह्णंति तेनैवानुवादपुरभि
रभिहितमित्यर्थः अनयाख्यायिकयादेयमर्थमुपदिशति तस्मादिति ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणं त्रैवर्णिकेन
कर्तव्यं वैदिकं वेदविरुद्धं वेदार्थज्ञानानुपायरूपं च शास्त्रांतरं नाधीयीतेत्यर्थः नाद्दक्शास्त्रांतराभ्यसने दोष
६ य मुत्पद्यति अयमर्थः स्यादयमासुरदृष्टो पापात्मधःपातरूपोऽर्थः फलं स्यादिति महादिति वाक्यान्वयोषः १ यद्वेदेषूक्तं ६
तत्सत्यमिति यदुक्तं तत्र वेद एव कथमिति जिज्ञासायां तस्य तत्त्वं वक्तुमुत्तरानुवाकः प्रवर्तते एतद्वैतदिति एत
द्वावैतत्स्वरूपं नमसः दैवं तन्मूर्तं तस्य परमात्मनो जन्मत्वेनाभिहितमप्यग्न्यादित्यप्राणानद्वावैतत्स्वरूपं नमसः दैवं तन्मूर्त
स्यायद्दोभिमतेन रश्मिसमनेनैव द्रष्टुं तत्सुदृश्यं तु सूक्ष्ममनं तद्ब्रह्म धीयाले वंवात्रैवैतत्समीरणोपकाशप्रक्षेपोऽस्य
स्थानीयमेतत्क्रमस्यैव समीरतो न भवति प्रकाशस्वयेवोक्तं प्रसर्पणधानं... मनुसारात्स्वप्रक्षेपकोलेनवणस्यैवपृतनु
स्यैवोक्तमिवाभिध्यानुवर्तितत्तिरैवेन दित्यत्रोदाहरंति अथ कस्मादुच्यते वैद्युतो यस्मादुच्चारितमात्र एव सर्वं

शारीरविद्यानपतितस्मादोमित्यनेनैतदुपासीनापरिमितंतेजइति एतद्धवैतदेवतस्यवेदस्यस्वरूपंयत्तमसोव्र
ल्लोकाश्चास्यलेहृदयसुषिरेंतर्भूतस्यमध्येमिद्धस्यप्रत्यरमणुप्रमानंतेजःसर्वविभासकंचैतन्यरूपंतत्तुत्रेधा
प्राधान्यमाश्रित्याभिहितमुक्तंपूर्वमग्नौ-आदित्येप्राणेवविभाव्यमानमित्यर्थः तर्युपदशाधारात्मनावहिरवभा
सकंतेजस्तदेवस्वंतर्भूतस्यतमसःपरंतेजस्तदेवतदेवस्यस्वरूपमुक्तंभवति तदेवैरंलक्षणंतेजःप्रथममोंका
रात्मकमासीदित्याह एतद्धवैतिपदोमित्येतदक्षरंप्रसिद्धमस्तितदेतद्धावैतदंतर्भूतस्यतमसोरूपमभिव्यक्तंरू
पांतरमित्यर्थः कुतएतदित्यत-आह्लानेनेति एतत्तेजोनेनैवोमित्येवमात्मकेनाक्षरेणरूपेणाततंतदुद्भूतमुत्पन्न
मुग्धंभवतिबीजस्येवोद्भूततावेदस्याद्यावस्थारूपंजायतइत्यर्थः ततउद्यात्तेउद्भूतमिति-अंकुरेरेवांतर्दरू
प्रणवाकारंभवति ततः क्रमेणांकुसन्तुल्लासवद्दीर्घस्वरेणोच्चारणस्थानेप्राप्यस्वररूपमवतिष्ठतइत्यर्थः
एवमभिव्यक्तप्रणवोंकारस्त्रहस्तेजोरूपावेदोजस्रंनैरंतर्येणब्रह्मविद्याधिष्ठानंविच्छिन्नरूपाठ्योंकारस्तः ब्र
सुदुरूपासनात्मिकायाः-अवलंबनमित्यर्थः वाराहाऽपुपुरुष्यालंबनेनेत्यर्थः -प्रविकारिभेदादुःखिद्धयोपबलं
वनत्वविकल्पार्थेविराट्छः-अत्रैवास्यामेवावस्थायामेतत्तेजः प्रणवमात्राकारंसंश्रमाराणोकाश्यतेप्राणयोऽ ९८

वर्तिसहकारिणि संपन्ने सतीति शेषः प्रकाशं प्रक्षिपतीत्यज्ञानीति प्रकाशप्रक्षेपको जठरकुहरवाय्वग्निः सन्सौक्ष्म्य
स्थानेऽभवं प्रकाशप्रक्षेपकोऽस्य स्थानीयं तत्तेजोऽनुप्रसरतीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ अनुप्रसरणप्रकारं दृष्टांतेन स्पष्टयति
एतदिति एतदनुप्रसरणं धूमस्येव द्रष्टव्यं यथा धूमो नभसि समीरणेन वायोर्वा तिमति प्रश्नाप्स्वयैव प्रकृष्यमा
णपाशाखाकारेणालेखपोत्क्रम्योर्ध्वदिशं गत्वा वृक्षस्यस्कंधास्कंधमनुसरतीति तत्स्कंधैरभिहन्यमानस्तत्तदाका
रतामश्नुते न तथैव तत्कमलतेजोमलाधरोपर्यग्निमंडलेन तत्तत्येनाग्निनाभिव्यक्तं संतप्तं घोषवत्प्राणवायुनाऽधोधम्य
मानेन तमेव वायुमग्निं वोपाधिमवष्टभ्य प्रथमेनाद्मात्रप्रणवात्मनाविर्भूय क्रमेण हृत्कंठतात्वादिस्थानैः प्र
सरणावच्छेदैरभिहन्यमानं नानावर्णात्मनोऽकारादिनानावेदशास्त्रात्मकं भवतीति दार्ष्टांतिकेऽपोऽर्थः एवमेकरूपस
मु चैतन्यस्याप्तितोऽनेकरूपवेदात्मना प्रसरणे दृष्टांतं काप्रसरणे सर्वस्यांतरंगतस्याप्यन स्वभावात्मत्वे स्वरूपविना
शो नेत्यत्र दृष्टांतं रूपमाह प्रयुप्रक्षेपकइति प्रक्षेप एव प्रक्षेपकः यथा लवणस्याप्सुप्रक्षेपो न स्वभावहानिकरस्तद्वत्स्य
स्यापि तद्वर्णरसादेनपायात् यथा वा घृतस्योदमुत्सर्जितस्य शोनिवृत्तमन्यथयति एवमिदमपीत्यर्थः ॥ आभ्यां दृष्टांताभ्याम्
यमर्थः सूचितो यथा जलाग्न्युपाधिविगमे लवणघृतयोः सर्वावस्थासु आभ्यः पिंडाकारेण तथा ब्रह्मतेजसोऽपि कायाग्नि
प्राणमनआद्युपाध्यपगमे स्वरूपेणाविष्कृतावस्थापन्नित्विरितिन वेदस्यानित्यत्वमिति इत्यनेनोक्तम्बोधवत्सरितिवेदात्म

१५ ना विद्याविभवविदूर्षां तमाह ॥ अभिध्यातुर्वस्तितिरिवैनदिति । अनेन देवरूपेण वैनमप्रसंगमभिध्यानुरभिध्यानकर्तुः संक
स्मात्रेण ब्रह्मासाद्यादिकार्यनिर्मातुर्योगीश्वरस्य वित्तनिर्विस्ताः ऽश्वापमीश्वरवद्विलारो वेदस्यार्थः अत्राभिमित्रे चैतस्य
हरति एकवृत्तिनिर्विर्यदस्यार्थः किं तदाहाथ कस्मादिति उत्तरमाह यस्मादिति यस्माद्धारिमात्र एवायं वेदः प्रणवात्मा सर्व
शरीरं जगदिति तेन द्विधा न पतित प्रकाशादिति तस्माद्वैद्युतः रतिवेदस्य अत एति योजना यस्माद्धृतत्वपिंडवद्धनीभूतं वेदावस्थाप्र
णवात्मकमिति नित्यं ब्रह्मास्तित्तस्माद्दोमित्यनेनैतदपरिमितं ब्रह्मतेजउपासीत प्रणवमालंब्य ब्रह्मध्यायीतेत्यर्थः एतदु
क्तं भवति सर्ववेदार्थविद्वलेन नित्वंधनो हि सर्वे कामाः पुरुषार्थभूताः प्रसिद्धाः तेन सर्वे प्रणवावलंबनेन ब्रह्मध्यायना
भवंति प्रणवस्य सर्ववेदात्मकत्वाद् ब्रह्मणश्च सर्वार्थात्मकत्वात् सर्वपुरुषार्थरूपत्वाच्चेति वेदाङ्गमस्यानेन निरूपणा
नंदर्थप्रकाशकाश्लोकाः मनः कार्याग्निमीहन्तीत्यादय एवान्यस्य प्रतिपत्ति वेद्यादितुं पुरुषास्तथापि जुंमित्यनेनैतदुपासी
नेति परस्यतेजस उपासनविधानादुपास्यस्यैतेजसो वस्था विज्ञाना वस्थानं वकुं मध्ये पुरुषइत्यादयः श्लोकाः उपोत्तामे
षां वक्तव्याद्युपः स्वप्नचारीचेति परत्र वर्णिष्यमाणत्वाः श्लोकैरेकवाक्यता कर्त्तव्या तथा चैवंथापाठक्रममिद्द्माख्यानेप
र्यक्रमे तौ वार्थसंगतिर्द्रष्टव्या पुरुषश्चाङ्गुष्ठो यो यं दक्षिणेक्षिणपवस्थितः इन्द्रो यमस्या जायेयंसव्ये वाक्षिण्यवस्थि
ता समागममेतयोरेव हृदयांतर्गतेसुषौ तेजसल्लोहितस्यात्र पिंडएवाभयोस्तयोः हृदयाद्दायतनास्वबंधरूषा ९५

हिंसं स्पा १

१०० यानाग्निर्गतानावद्दायतीदीर्घावद्धस्फुरतोऽश्वस्तुषिवन्तिष्ठितासरभौमिंद्रैंद्राणणाञ्चितिवासारयात्मना चितिवा
सारणीनाममनाड्यौ संवरणमार्गभूतापि एकापि मतीतयोर्द्वयोः ष्ठस्य दक्षिणाक्षिप्रापकत्वात् द्विधोच्यत इत्यर्थः
ऽथैनयोरेषा सन्ति संवारिणी येषां हृदयाद्धृयानाडीचारनातिश्रूयते तरं एवमनयोर्जाग्रत्स्वप्नावस्थानं संवर
णमार्गत्वमुक्त्वाः इदानीं सुषुप्त्यादिक्रमेणावस्थान्तरमाह तुरीयं पदमेकरसं तत्त्वमनयोर्व्यक्तमेतदिहार्थादुक्तमे
वेति सिद्धवत्कृत्य प्रकृतं वेदाविर्भावविनिर्दिष्टमयं श्लोकजातमुदाहरति मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारु
६५ तस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरं खजाग्नियोगात् हृदि संप्रयुक्तः स मध्यमोऽथ गुणवृद्धिरणुः कंठदेशे ॥ जिह्वाग्रदेशेऽणुकं
सिद्धिविनिर्गतं मात्रैकमेवमाकुरुते तद्भूतार्थवास्मनन्तयात्मविवक्षयानुगृहीततयात्वुध्यानिबुक्तमनः कायाग्नि
शारीरस्थितिमुष्मरूपमग्निमाहन्ति प्रेरयति स कायाग्निर्मारुतं प्राणाख्यं प्रेरयति व्यापारयति तेनोर्ध्वं तमापाद
दयतीत्यर्थः मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं स्वरं घोषं जनयति ततः खजाग्नियोगात् निर्मथनं कार्ष्ठं खजं दृश्यते खज
स्थानीयेनाग्निना योगाद्धृदि उरःप्रदेशे संप्रयुक्तः सम्यग्गोलोडितेन मारुतेन स्वरूपं मनो वृत्तुपरक्तं प्रथमं मध्यमः
तस्मात्केवलान्मारुताद्धियस्मात्परेण मंद्रस्वरात्मको जातः स पुनः प्राप्तवृद्धिरणुर्द्विगुणितं पुनः कंठदेशे १००

तू२

कंठदेशे

९३/९

९३/९

विषयासक्तमानसंप्रतिसरहस्या विषयासक्तमानसंप्रविशता तावदावर्त्तेनेन परमपुरुषार्थरूपा विद्यानिर्वृ
त्तिपरमानंदाविर्भावसाधनश्रवणमननत्वब्रह्मप्रवणतामापद्यपरंब्रह्म[illegible]तेदं बोधयितुमत्राकुव
त्रादौकर्माण्येवपुरुषार्थसाधनतयोपदि[illegible]तानि पुनस्तस्यैवविशिष्टासंप[illegible]ान्निष्ठस्यनित्यनैमित्तिक
कर्मानुष्ठानप्रभावतः शनैः शुध्यमानांतःकरणस्य पुनरीश्वरार्पणताबुध्या।२